

II

A FORRÁS HARMADIK GENERÁCIÓJÁNAK FEL- ÉS ELTŰNÉSE

Az alábbi írás első gondolatcsírái valamikor a nyolcvanas évek közepén kezdtek kialakulni, majd az 1988-as év során öltött mind jobban kibontakozó formát a téma, s ezt követően született meg a dolgozatnak a szerzői szándék szerint a tényeket pontosan rögzítő címe.

Csak emlékeztetőül: Romániában ekkor a legdühödtebb diktatúra terrorja tombolt; az erdélyi magyarság sorsa — sőt néha már a léte is — szinte kilátástalannak tetszett, iskolái, egyházai, politikai-kulturális intézményei napról-napra jobban ellehetetlenedő helyzetben vergődtek, az emigrációs hullám — ekkor már jórészt a „zöld határon” át — addig soha nem látott méreteket öltött... Ebben a tragikus helyzetben — ha lehet — még tragikusabb volt az irodalom, az írók-költők sorsa: a könyvkiadás gyakorlatilag megszűnt, a publikációs lehetőségek sorra bezárultak, a cenzúra éberem öröködt és könyörtelenül ítelt a leírt-kimondott (vagy — legalábbis néha úgy tűnt — akár már csak a kigondolt) szavak fölött...

Mindez természetesen érvényes volt azokra a fiatal alkotókra is, akiket harmadik Forrás-nemzedékként tart számon az irodalomtörténetírás; arra a fiatal író-költő generációra, amelyiknek — a hetvenes évek közepén feltűnve, s a nyolcvanas évek elejére, közepére már tehetségét is bebizonyítva — éppen ezekben az években kellett volna kivívnia az őt megillető helyet az erdélyi (vagy akár az egységes) magyar irodalomban, illetőleg az erdélyi magyar irodalom intézményrendszerében.

Csakhogy a dolog nem így történt; ezekben az években nem a logikus és egészséges mozgások, fejlődésirányok működtek Romániában. A nyolcvanas évek közepére-végére — azaz alig egy-másfél évtizeddel a feltűnése után — ez a generáció (persze nemcsak ez) már eltemette a halottait, szétszóródott-szét-szórattatott a világban, végleg elhallgatott, vagy gyakorlatilag alig publikált... egyszóval eltűnt az erdélyi magyar irodalomból.

És ekkor jött 1989 decembere; Romániában sokminden megváltozott: új intézmények alakultak, új lapok, könyvkiadók születtek, megszűnt a cenzúra, a szerzők előtt kinyíltak nemcsak az erdélyi, de a magyarországi publikációs-lehetőségek is... Megindult egy új irodalmi élet, amelyben igencsak jelentős súllyal vettek (és vesznek azóta is) részt a Forrás harmadik generációjának tagjai (is). Ekkor tehát úgy tűnt: a tervezett dolgozat témája, címe értelmét veszítette; a félig kész írás a fiókba került...

Azóta eltelt három év; sokminden máshogy látszik már, mint ahogy látszott az 1989-90-es évek eufórikus fordulóján. Ez a három év megmutatta: ezt a dolgozatot — minden (eltagadhatatlan) változás ellenére is — érdemes megírni, sőt még a — pedig már több mint három évvel ezelőtt, egy egészen más történelmi-irodalomtörténeti szituációban adott — címét sem kell megváltoztatni...

(1993 februárjában)

„Egy kissé a sors játéka az, hogy emberek, akiknek valamikor igazuk lesz, képviselőivé lesznek egy olyan kornak, amelyhez semmi közük, amely nem is értette meg teljes egészében őket. Korántsem azért, mert érthetetlenek, de mert minden tettük ellentmond a szokványnak, annak, amit várnak tőlük, van bennük valami távoli és a megrögzöttek számára megfoghatatlan, valami homályos. Ez nem a próféták sorsa, akik jövőveléssel akarnak jövőt teremteni, mégcsak nem is a váteszeké, akik haragosan, harsogva a jövő képét meg is teremtik. Ez az Ikaroszok sorsa, akik nem a szó, a kép erejére támaszkodnak, hanem a szót, a képeket teremtő cselekvést érlelik jelképpé.”

(Bretter György: Ikarosz legendája)

A FORRÁS-SOROZAT ÉS A FORRÁS-GENERÁCIÓK

1961-ben új színfolt tűnik fel a romániai magyar könyvkiadás — akkor még meglehetősen sokszínű — palettáján; egy vékonyka kis kötet címlapján egy addig soha nem látott emblémával találkozhatnak az olvasók, s ezzel az emblémával, ezzel a vékonyka kötetrel egy új könyvsorozat indul útjára: a Forrás, mely elsőkötetes irodalmárok — költők, prózaírók, esszéisták, kritikusok — fóruma lesz, afféle „kiröptető” az irodalmi életbe. (Sajátos indulása bár a sorozatnak, hogy éppen nyitókötete mégsem valódi „bemutkozás”: az első Forrás-emblémás kiadvány, a Menetirány című novella-válogatás szerzőjének, Veress Zoltánnak ugyanis ezt megelőzően már három önálló gyermekvers-kötete is megjelent. Az 1962-ben kiadott két újabb Forrás-kötet, Lászlóffy Aladár Hangok a tereken és Szilágyi Domokos Álom a repülőtéren című versesválogatásai azonban már „igazi” elsőkötetek, s ezt követően a sorozatban valóban csak elsőkötetes szerzők publikálnak; talán ezért is él az az elterjedt tévhit az irodalomtörténet egy részében, hogy a Forrás-sorozat első, indító kötete Lászlóffy Aladár versesválogatása lett volna.) A sorozat — melyet kezdetben a bukaresti Irodalmi Könyvkiadó, majd annak megszűnésétől, 1969-től „jogutódja”, a Kriterion gondozott; jelenleg is ez a kiadó a sorozat gazdája — 1989 végén, a romániai fordulat idején már túl volt a százhuszonötödik kötetén, igencsak jó szolgálatot téve ezzel nemcsak az ebben a sorozatban publikációs lehetőséghez jutó, s így önálló kötetrel is a nagyközönség elé állható fiatal irodalmároknak, de az erdélyi magyar irodalomtörténetírásnak is, mely a sorozat megjelenése óta igen szívesen kategorizálja az e sorozatban megjelent első kötetek alapján — igaz, jórészt utólag, később kimutatható formajegyeik elemzésével — úgynevezett Forrás-generációkba a fiatal erdélyi magyar alkotókat (elsősorban is a lírikusokat).

A Forrás-generációk fogalmát, a Forrás-kötetek alapján történő „skatulyázást” először Kántor Lajos vezette be a — „Kántor-Láng-féle” — Romániai magyar irodalomtörténet 1945—1970 című kötetben, s ennek nyomán terjedt el ez a felosztás az egész magyar irodalmi köztudatban; ahogy Mózes Attila fogalmazta: „Kántor (...) »kitalált« két Forrás-nemzedéket és a többi már az ő Forrás-nemzedék felosztása hozta magával automatikusan”¹.

¹ Az ugyanebben a kötetben szereplő interjúkból vett idézeteket nem szerepeltetem a jegyzetapparátusban.

A Romániai magyar irodalmi lexikon 1981-ben kiadott első kötete is e felosztás jegyében mutatja be „Forrás-nemzedék” címszava alatt az „egymást követő külön jegyekkel fellépő irodalmi csoportosulások”-at². A lexikoncímszó (melynek írója egyébként ugyancsak Kántor Lajos) már három Forrás-nemzedékről beszél: eszerint az első Forrás-generáció a sorozat indulásától nagyjából a hatvanas évek második felének közepéig tart, s ebbe olyan akkor induló alkotók tartoznak, mint Lászlóffy Aladár, Szilágyi Domokos, Hervay Gizella, Bálint Tibor, Köntös-Szabó Zoltán, Lászlóffy Csaba, Szilágyi István, Palocsay Zsigmond és mások; őket a hetvenes évek közepéig tartó időszakban jelentkező Király László, Kenéz Ferenc, Balla Zsófia, Bodor Ádám, Magyar Lajos, Molnos Lajos, Czegő Zoltán, Páll Lajos, Bogdán László, Kincses Elemér, Gálfalvi György, Markó Béla, Gittai István és mások első köteteivel fémjelzett második Forrás-generáció követi; a hetvenes évek közepén pedig „új, elkülönítő jegyekkel, egészen más irodalomeszményükkel megint új hullám jelentkezik: a harmadik Forrás-nemzedék”³, melybe Szócs Géza, Egyed Péter, Adonyi Nagy Mária, Körössi P. József, Mózes Attila, Cselényi Béla, Palotás Dezső, Boér Géza, Bréda Ferenc, Darkó István, Sütő István és mások tartoznak. Az 1983-ban jelentkező Kovács András Ferencet, és az őt követő fiatal elsőköteteseket — Bíró Ferencet, Visky Andrást, Horváth Alpárt, Gagy Józsefet, Egyed Emesét, Zudor Jánost, s a többieket — már negyedik Forrás-generációként tartja számon az irodalomkritika⁴; az ő „történetük” az irodalomban még le nem zárt szakasz, ezért ennek „végső határa” ma még nyilvánvalóan nem is húzható meg.

Természetesen felmerülhet a kérdés: jogos-e egyáltalán ez a fajta kategorizálás; valóban léteznek-e olyan generációk, melyeket a nagyjából egyazon időszakban kiadott Forrás-kötetek szerveznek egységes irodalmi csoportosulásokká, vagy — még tovább tágítva a kérdést —: van-e egyáltalán irodalmi nemzedék, mint olyan? „Nincs — amennyiben az irodalmi értékrendet vesszük figyelembe: minden szerencsés kornak megvolt a maga egy-két-három nagy költője, a többi a tisztas közepszer, vagy még az sem... A nemzedék közösen átélt világnézeti behatásokat, ízlésvilágot, és közösen átélt sérelmeket jelent — semmi többet — az irodalomban: a nagy vers ezeket egységében hordozza, a többiek helyett is. A többiek — a nemzedék...” — írta erről (a nemzedékek létét egyébként éppen nagyon is pontos definíciójával elismerve) Vásárhelyi Géza⁵ abban a vitában, mely az erdélyi sajtóban zajlott a fentebb felvetett kérdésről;

² RMIL. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981. 608. old.

³ u.o. 610. old.

⁴ V.ö.: Endrődi Szabó Ernő: Az elmúlás tragikus szépsége. Fial romániai költők. Kritika, 1986/6. 22. old.

⁵ Vásárhelyi Géza: Elvek, erkölcsök, elméletek: fűrészpör és egyéniség. Utunk, 1981. okt. 16. 1. old.

mely vitában Markó Béla viszont a nemzedéki líra egysége mellett szállt síkra, amikor azt írta: „A líra egysége, még ha egyetlen nemzedék lírájáról van is szó, csak a sokhangúság, a sokféle látásmód és szemlélet magasabb egységét jelentheti”⁶. Eszerint tehát mégiscsak lennének irodalmi nemzedékek, s ezeknek lennének (valamilyen fajta) őket összetartó „magasabb egységei”...

A fenti vitát természetesen nem tudjuk — s nem is célunk — eldönteni, azt azonban megállapíthatjuk, sőt bizvást el is fogadhatjuk: a kritikusnak, illetve az irodalomtörténetírónak joga van — saját munkáját megkönnyítendő, s az olvasók tájékozódását elősegítendő — az egyes alkotók műveiből kielemezhető közös jegyek alapján csoportosítani bizonyos szerzőket, s ezeket a — valójában csak általa „összerendezett” — csoportokat egységes nemzedékként, generációként kezelni; Különösen alkalma lehet erre akkor, ha az adott szerzők között valóban léteznek kimutatható „kapcsolódási pontok”, legyenek azok akár az indíttatás, az érdeklődési kör, a meghatározó olvasmányélmények, az (irodalmi-művészi) eszmények hasonlóságai, illetve ezeknek a művekben is megnyilvánuló hasonló megjelenései, artikulációja, formanyelve, stílusjegyei. Az pedig egészen logikus, hogy a nagyjából azonos korú, azonos iskolázottságú, azonos életterben létező alkotók között (akiket adott esetben még személyes, baráti szálak is összefűznek) nyilván több ilyen „kapcsolódási pont” is fellelhető lesz; az pedig már a könyvkiadás logikájából következik, hogy ezek a szerzők vélhetően nagyjából egyidőben fognak eljutni arra a pontra, hogy folyóiratközléseik, antológiákbéli megjelenéseik után első önálló (Forrás-) kötetekkel is kiléphessenek az olvasók elé. Ha viszont ez így van — márpedig így van —, akkor teljesen természetes, hogy a nagyjából egy időben jelentkező (Forrás-) szerzők — vagy legalábbis azok egy részének — műveiben igenis kimutatható lesz egyfajta „magasabb egység”, s így végülis ezek a szerzők jogosan nevezhetők — irodalomtörténeti szempontból — egy(séges) nemzedéknek.

Fogadjuk el tehát — legalábbis munkahipotézisként —, hogy igenis léteznek Forrás-nemzedékek az erdélyi magyar irodalomban, s vizsgáljuk meg közelebről dolgozatunk tárgyát, a harmadik Forrás-generációt.

⁶ Idézi: Csapody Miklós: Szivárványtalan lesz a birodalom. (A romániai magyar líráról) *Mozgó Világ*, 1979/3. 120. old.

A FORRÁS HARMADIK GENERÁCIÓJA

Abban ma már minden vita nélkül egyetért az irodalomtörténet, hogy a harmadik Forrás-generáció indulása nagyjából a hetvenes évek közepére tehető: 1974-ben jelent meg a Varázslataink című antológia, melyben (az egyes folyóiratközlések után) először léptek kötetben is az olvasók elé az akkori legfiatalabb erdélyi magyar lírikusok, többek között Adonyi Nagy Mária, Gittai István, Markó Béla, Palotás Dezső és Szőcs Géza. Ugyanakkor semmiképpen sem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy ugyanebben az évben jelent meg az az antológia is, melyben Bretter György filozófus-tanítványainak — Ágoston Vilmosnak, Molnár Gusztávnak, Huszár Vilmosnak, Szilágyi N. Sándornak és Tamás Gáspár Miklósnak — az esszéi láttak napvilágot; a két antológia szerzőinek ugyanis sok közös „kapcsolódási pontja” van (és lesz majd) egymással.

A kritika már akkor egyhangúlag egyetértett abban, hogy a fiatal lírikusok közül a legfigyelemreméltóbb Szőcs Géza költészete; ő is jutott leghamarább Forrás-kötethez: Te mentél át a vízen? című versválogatása 1976 első napjaiban jelent meg. Ettől a pillanattól számíthatjuk tehát — utólag — a harmadik Forrás-generáció feltűnését az erdélyi magyar irodalomban.

Valamivel nehezebb ezzel szemben a generáció „eltűnésének” pontos idejét meghatározni (bár az tény, hogy — mint már említettük — a Forrás-kötetével 1983-ban jelentkező Kovács András Ferencet az irodalomtörténet már negyedik Forrás-generációként tartja számon). Nos, ebben a kérdésben megintcsak — az időközben a generáció tagjai közül valóban a legnagyobb irodalmi sikereket elért, s nemcsak írásaival, de politikai szereplésével is legismertebbé vált — Szőcs Gézához fordulhatunk segítségért. Szőcs 1982-83 szilveszter éjjelén, azaz a két év fordulóján ír egy verset, melynek címe: Időszerűségét veszített végrendelet — dal a kolozsvári fiúkhoz. Ez a vers — mondhatni — Szőcs Géza „búcsúverse” Erdélytől: kórházban, szinte a szó szoros értelmében élet és halál között lebegve írja e sorokat; már túl van feljelentéseken, házkutatásokon, rendőrségi kihallgatásokon, menekülésen, hegyekben, erdőkben való bújkálásokon, s felépülése után 1986-ban majd valóban elhagyja — egyébként több generációtársával nagyjából egyidőben — szülőföldjét; a nemzedék vezéralakja ezzel a verssel búcsúzik társaitól, hazájától, eszményeitől, múltjától:

Jó szívvel vagy kénytelen-kelletlen rátok hagyott vagyonom fejében
kérni is szeretnék valamit tőletek: ha ettetek, fiúk,

és ittatok és szerettetek: ugye beszélni, sőt pofázni is fogtok helyettem?
amit én biztosan elmondtam volna: ugye azt nem hagyjátok
torkotokban megkeseredni? ahogy abban a versben írtam volna.

MÍG ELHURCOLNAK ENGEM
A KÓMA CSATTOGÓ LOVASSZEKERÉN
RÁTOK MARAD MIND HAGYATÉKOM,
AMIT ELMONDTAM
S AMIT NEM MONDTAM EL
ÉN

Nyugodtan mondhatjuk hát: ezzel a verssel egy szakasz, egy korszak lezárul az erdélyi magyar irodalom életében...

1976-1983: ez a nyolc év tehát a harmadik Forrás-generáció története.

Ha végignézzük az ebben a nyolc — illetve, mivel a '83-ban megjelentek már a következő nemzedékhez sorolódnak: hét — esztendőben kiadott Forrás-köteteket (lásd a Függelékben), első ránézésre is tekintélyes listát látunk; harminckét nevet, kötetcímet tartalmaz. Nyilvánvalónak tűnik, hogy ennyi szerzőt nem lehet egyetlen „generációba” sorolni: nincs az a „magasabb egység”, ami ennyi — egymástól vélhetően sok mindenben különböző — alkotó műveit egy kalap alá tudná vonni.

Vizsgáljuk meg tehát alaposabban még egyszer a névsort. Most már, tizenegynéhány év távlatából könnyebb a dolgunk, ha „szelektálni” akarunk a listán szereplő szerzők között. Mindenekelőtt az látható tisztán és világosan, hogy kik azok az „egyötetes” alkotók, akik az azóta eltelt évek során kihullottak az irodalom rostáján; s akik tehát mára így már csak „papíron” létező tagjai ennek a generációnak; sajátságos, hogy ezek a szerzők jórészt a prózaírók közül kerülnek ki, mint Osváth Gábor, Tófalvi Zoltán, Bölöni Domokos, Gergely Tamás, Balogh László, Bodó Barna, de ide tartozik a karikaturista Molnár Dénes is.

„Második lépcsőben” nyugodtan leírhatjuk a listáról azokat a szerzőket is, akik Forrás-kötetük után ugyan adtak ki újabb munkákat is, ám ezek alapján sem nevezhetők kiemelkedő, jelentős szereplőknek az erdélyi magyar szépirodalom porondján: ebbe a körbe elsősorban a riportkötetek szerzői — a szerkesztőként és riporterként egyébként igen kiváló Cseke Péter, illetve Molnár H. Lajos és Lőrincz György —, valamint a lírikus Gál Éva Emese és Kozma Szilárd, a prózaíró Káli István, a humorista Zágoni Attila és a drámaíró és novellista Varga Gábor sorolható. (Zárójelben azonban érdemes lehet itt megjegyezni: Káli és Varga azóta jelentős politikai szerepet vállal az erdélyi magyarság életében; mindketten az RMDSZ egy-egy megyei szervezetének vezetői. S ha arra gondolunk, hogy ennek a generációnak rajtuk kívül is hány

tagja végez azóta konkrét politikai tevékenységet — többek között Szőcs Géza, Markó Béla, Molnár Gusztáv, Tamás Gáspár Miklós —, akkor egyáltalán nem tűnik túlzásnak Bréda Ferenc megfogalmazása, aki azt állítja: „ez az az irodalmi generáció, amelyik a politikába szublimálta át magát, és amelyik politikailag és társadalmilag konkrétan megvalósított számos dolgot, amelyek a csoport szellemi tételeiből adódtak. Ez az a csoport, amelyik konkretizálni fogja a politikában az esztétikát”.)

Végül külön kategóriát jelentenek azok a „generáció-tagok” is, akik valójában nem is azok; azok az ekkor induló szerzők, akiket csak a könyvkiadói véletlen sorolt ebbe a nemzedékbe, valójában — részben koruk, részben korábbi publikációik alapján — már jóval korábban meg „kellett” volna jelenjenek az irodalom porondján: ebbe a teljesen más indíttatású és irodalomeszményű csoportba tartozik Ferencz Imre, Bágyoni Szabó István és — az egy más összefüggésben is már említett — Bölöni Domokos.

Az ezután fennmaradó névsorból még egy csoport válik ki jól elkülöníthetően, a filozófus-esszéírók köre, az úgynevezett „Bretter-iskola” tagjai: Ágoston Vilmos, Molnár Gusztáv és Szilágyi N. Sándor. (A szintén ebbe a körbe tartozó Tamás Gáspár Miklós Forrás-kötete egy évvel Szőcs Gézát megelőzően jelent meg, így tehát ő „papíron” még második Forrás-generációs számításra kerül.) Az ő kötetük — sőt személyük is — sajátos helyet foglalnak el a „Forrás-térképen”, hiszen ők egyfelől (szorosán véve, s a szépírói munkákkal is jelentkező Ágostont leszámítva) nem tagjai az erdélyi magyar szépirodalomnak, másfelől mégiscsak nagyon szoros kapcsolat van köztük és a többi „listán-maradott” generációtársaikkal (erre majd később még visszatérünk).

Különleges helyet foglal el a sorban Mózes Attila is: ő ugyanis csak „papíron” tartozik a harmadik Forrás-generáció tagjai közé; ő maga — s munkássága, művei is erre utalnak — a második nemzedékhez kötődőnek vallja magát. („Én tulajdonképpen második Forrás-nemzedékes vagyok a szívem szerint; korom szerint úgymond harmadikos”. Kijelentése egyúttal azt is jelzi, hogy valójában milyen nehéz — vagy néha felesleges — mechanikusan meghúzni a határokat az egyes „generációk” között.) „Besorolásával” kapcsolatban pedig az a tény is megjegyzendő: első kötete — akárcsak egyébként az Adonyi Nagy Máriáé — éveket várt a Kritérionnál, mire („véletlenül” éppen a harmadik generáció tagjainak kötetével egyidőben) megjelent; ráadásul Mózes nagyon korán és nagyon fiatalon az Utunk szerkesztőségébe, csupa nála idősebb, jórészt második Forrás-generációs szerző szellemi vonzáskörébe került, s ez a tény nyilván erősen befolyásolta további munkásságát, meghatározta „kapcsolódási pontjait”.

S végül van három olyan alkotó a sorban, akiket két — egymással valószínűleg nagymértékben összefüggő, pontosabban egymásból következő — tény is rokonít, s egyúttal el is választ a többiektől: Boér Géza, Darkó István és Sütő István, akik mindhárman egyfajta sajátos, „marginalizálódott” lét-,

illetve alkotói helyzetben voltak (melyet részben saját — a körülményeket talán nehezebben elviselő, a stresszhelyzeteket rosszabbul toleráló, az ütközéseket csak súlyosabb sérülések árán „kiviselkedő” — életvitelüknek is köszönhettek) ... „míg meg nem haltak”. Ők ugyanis mindhárman e generáció halottai, így — bár bőven voltak „kapcsolódási pontjaik” a többiekkel — tragikus sorsuk most már végérvényesen elválasztja őket a nemzedék többi tagjától.

Azoktól a többiektől, akik — most már végképp minden „rostán” fennmaradva — a harmadik Forrás-generáció „kemény magját” alkotják... illetve nem csak tőlük! Ehhez a „kemény maghoz” ugyanis mások is csatlakoztathatók; a kör természetesen nemcsak szűkíthető, hanem — a „kapcsolódási pontok” alapján — ugyanígy bővíthető, sőt bővítendő is: több olyan — korban idősebb, „hivatalosan” jórészt második generációbeli, illetve fiatalabb — alkotó is működött illetve működik az erdélyi magyar irodalomban, akiket műveik, munkásságuk nyomán kifejezetten ehhez a körhöz tartozónak kell tekintsünk, s akik — s ez talán a legfontosabb — maguk is ehhez a körhöz tartozónak vallják magukat; ezen az alapon Balla Zsófiát, Bogdán Lászlót és Markó Bélát (utóbbi egyébként Adonyi Nagy Máriával és Sütő Istvánnal együtt — mint a harmadik generáció közvetlen előfutárait — szokták néha „két és feledik” Forrás-nemzedéknek is titulálni), a harmadik Forrás-nemzedékkel párhuzamosan működő Bretter-iskola szépíró, illetve irodalomszervező és kritikus tagját, Ágoston Vilmost, valamint a mindannyiuknál fiatalabb Tompa Gábort sorolhatjuk ebbe a társaságba.

„Nem az életkor határozza meg a hovatarozandóságot; azt hiszem, hogy a szellemi-baráti közösség fontosabb ebben az esetben” — mondta erről a kérdésről Balla Zsófia (újabb bizonyítékát adva ezzel a merev kategorizálás hibalehetőségeinek), s ez egyúttal azonban azt is jelzi: van itt tehát, létezik mégiscsak egy valamiképpen összetartozó társaság; egy „csapat”, mely az irodalomtörténészek által felállított kategória szerint ugyan nem tekinthető „tiszván” egy Forrás-generációnak, de mégiscsak egy „magasabb egység” által összerendezett alkotóközösség; egy nem a kiadói véletlenek által egymás mellé rendelt névsor, de egy igenis létező, működő — az elődöktől és az utódoktól egyaránt jól elkülöníthető — (ki kell végre mondjuk:) szellemi műhely.

Ezt a szellemi műhelyt próbáljuk meg a következőkben jellemezni, behatárolni, elkülöníteni „elődeitől” és „utódaitól”, megtalálni sajátos, csak rá jellemző jegyeit.

A HARMADIK FORRÁS-GENERÁCIÓ KÜLSŐ ÖSSZEKÖTŐ JEGYEI

Egy közös szellemi fórumot kétféleképpen is jellemezhetünk, körülhatárolhatunk: egyfelől olyan „külső” jegyek alapján, mint amilyenek a közös megjelenések, az együtt, közösen használt (esetleg közösen alakított, „saját formára gyúrt”) fórumok, másfelől pedig magának a közös szellemiségnek a „belső” erővonaláival, azaz a művekből kielemezhető s egymáshoz vethető (többé-kevésbé azonos vagy hasonló) stílusjegyekkel, formanyelvvel, mondani-valóval. A továbbiakban ezt a két nagy területet vizsgáljuk meg a harmadik Forrás-generáció esetében.

Említettük már: a később harmadik Forrás-nemzedékként szereplő (lírikus) szerzők első együttes jelentkezésének az irodalomtörténet az 1974-ben megjelent Varázslataink című versantológiát tartja: ebben jelentkeztek először kötetben a tárgyalt generáció — idővel oly jelentőssé váló — tagjai, mint Adonyi Nagy Mária, Szócs Géza, Palotás Dezső, vagy a „papíron” nem teljesen ebbe a generációba tartozó Markó Béla.

Közbevetőleg talán nem érdektelen megjegyezni, hogy az antológiákban való együttes (sőt: generációs jellegű) jelentkezés mennyire nem előzmény nélküli az erdélyi magyar irodalomban: 1967-ben jelent meg az első nagyszerű versválogatás, a Vitorlaének, melyben — többek között — Király László, Farkas Árpád, Kenéz Ferenc, Magyarai Lajos, Czegő Zoltán, Páll Lajos, Balla Zsófia mutatkozott be az olvasóközönségnek; azaz szinte a teljes második Forrás-generáció. Ugyancsak ők (Farkas, Csiki, Czegő, Magyarai, s ekkor először Markó Béla) jegyezték az 1970-ben, a sepsiszentgyörgyi Megyei Tükör című lap szerkesztőségének szellemi köréből válogatott Kapuállító című antológiát is. S a bemutatkozó antológiák hagyománya a harmadik Forrás-nemzedék története után is folytatódik: az 1985-ben (már Markó Béla válogatásában, előszavával és jegyzeteivel) megjelent Alapművelet című antológiában a negyedik Forrás-nemzedék tagjai (többek között B. Kiss Botond, Jakabffy Tamás, Mészely József, Vitus K. György, Horváth Alpár, Medgyesi Emese, Sall László, Egyed Emese) szerepelnek; közülük nem egynek azóta már meg is jelent a Forrás-kötete.

A Varázslataink szerzői közül többen szerepelnek a harmadik generációsok másik, talán legjelentősebb versválogatásában, az 1979-ben megjelent, Ágoston Vilmos szerkesztette Kimaradt Szó című antológiában; ebben a

gyűjteményben (amely az akkor még kötet nélküli fiatal költők műveiből válogatott, ezért nem szerepel benne az időközben a Forrásban már megjelent Szócs Géza és Egyed Péter) Cselényi Béla, Bréda Ferenc, Kőrössi P. József, Adonyi Nagy Mária, Palotás Dezső, Sütő István szerepel — természetesen több más szerző között — a mi mostani érdeklődésünk homlokterében álló társaságból. (Az már csak egy apró „adalék” a kor irodalomtörténetéhez és könyvkiadáspolitikájához, hogy mire ez a kötet — hosszú évek huzavonája után — végre megjelenhetett a Kritérium Kiadónál, addigra ugyanez a kiadó a kötetben szereplő „kötetnélküliek” közül időközben már ötnek — Adonyi Nagy, Kőrössi, Cselényi, Ferencz, Palotás — kiadta a Forrás-kötetét...)

A következő együttes szereplési lehetőség a marosvásárhelyi Igaz Szó című irodalmi folyóirat 1978-ban negyedévenként megjelent — Tavasz, Nyár, Ősz, Tél című — melléklete volt, s ezeket a folyóirat kiadásában 1980-ban egy antológia is követte, melynek címe ötödik évszak: ebben megintcsak együtt szerepelnek a generáció olyan tagjai, mint Egyed Péter, Mózes Attila, Cselényi Béla, Bréda Ferenc, Kőrössi P. József, Palotás Dezső, Gál Éva Emese, Kozma Szilárd, Ágoston Vilmos (és még természetesen sokan mások is az idősebb és fiatalabb alkotók közül).

Végezetül még egy antológiát kell megemlítenünk, az 1983-ban megjelent Bábel tornyán című válogatást, melyről azonban más helyen fogunk majd bővebben szót ejteni.

Az antológiák után a generáció tagjai között fellelhető „kapcsolódási pontok” bizonyíthatóságának másik nagyon látványos „külső” területe a közösen használt fórumoké: ilyenek az irodalmi körök és a folyóiratok. Az irodalmi körök közül — melyeknek egyrészt Erdélyben nagy hagyományai vannak, másrészt ezek a fórumok ott nem egyszerűen csak irogató egyetemisták önképző-körei voltak, hanem (egyéb „hivatalos” fórumok híján) sokszor az irodalmárok egyetlen komoly megnyilatkozási lehetőségei — kettő érdemel mindenekelőtt említést: a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Gaál Gábor Köre és a nagyváradi Ady Endre Kör. A „GG” egész története során mindig is mintegy „párhuzamosan” működött a Forrással: a hatvanas években (a sokak szerint a Kör „aranykorának” tartott időszakban) meghatározó egyéniségei a második Forrás-generáció olyan tagjai voltak, mint Király László vagy Csiki László; őket a Kör élén 1971-től Markó Béla követte, majd tőle a harmadik Forrás-nemzedék tagjai vették át a stafétát, s — többek között Láng Gusztávnak, az Egyetem akkori tanárának aktív támogatásával — a kolozsvári fiatal magyar értelmiségnek igencsak figyelemreméltó és jelentős szellemi fórumává avatták a Kört. (Melynek előadásain egyébként — csak egy apró „generációs” adalék — rendszeresen ott ült például az a Molnár Dénes is, aki éppen ezen előadások, viták alatt rajzolgatott karikatúráival nyert „polgárjogot” arra, hogy maga is bekerülhessen a rajzait tartalmazó — amint ilyen, a

sorozatban egyedülálló — kötetével a Forrás harmadik generációjába; tehát neki is megvan a maga „kapcsolódási pontja” a többiekkel, még ha irodalmárként természetesen nem is tartozik közéjük.)

Ennek a Körnek méltó társa lett az évek során a Nagyváradon megindított Ady Endre irodalmi kör, melyet hosszú időn át Kőrössi P. József és Ara-Kovács Attila vezetett. (Akár „generációs jelképnek” is felfoghatjuk, hogy ezt a fórumot egy harmadik Forrás-generációs költő, és egy, a Bretter-iskola legjobb hagyományain nevelkedett, s ezeket a hagyományokat igencsak magas szinten folytató filozófus — akkor még csak filozófushallgató — vezette, hiszen ennek az irodalmi nemzedéknek a tagjaira — mint ahogy erről majd még esik szó — igencsak jellemző volt a nagyfokú filozófiai érdeklődés, s a Bretter-iskola tagjaival való sok „kapcsolódási pont” megléte.) Ez a Kör a hetvenes évek során egyre jelentősebb szerephez jutott az erdélyi magyar szellemi életben: miközben a centrális helyzetben, azaz talán jobban a hivatalos szervek figyelmének középpontjában lévő Kolozsvárott egyes alkotók már alig juthattak szóhoz, publikációs lehetőséghez, addig a periférikusabb — ugyanakkor a magyar határhoz való közelsége miatt mégis sokszor jóval információgazdagabb, kicsit talán tágabb horizonttal is rendelkező — Nagyvárad még nyugodt teret biztosíthatott bizonyos megnyilvánulásoknak; így kerülhetett itt sor például Bretter Györgynek és tanítványainak, vagy a harmadik Forrás-generáció majd minden tagjának — hatalmas, néha távoli városokból is népes hallgatóságot vonzó érdeklődés mellett megtartott — felolvasóestjére.

Sajnos a nyolcvanas évek elejére a hatóságok mindkét Kör működését olyannyira megnehezítették (gyakorlatilag lehetetlenné tették, hogy ezek kénytelenek voltak beszüntetni a működésüket).

Az irodalmi körök mellett két igencsak jelentős, meghatározó fórumról, két folyóiratról is beszélnünk kell a harmadik Forrás-generáció történetének kapcsán: ezek az Echinox és a Fellegvár voltak.

Az Echinox a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Diákszövetségének három (román, német és magyar) nyelvű diáklapja, mely egy 1968-ban létrehozott Művelődési Minisztériumi határozat (s hosszas egyetemi-politikai huzavonának) nyomán 1969-ben indult, s — elvileg — havonta három oldalt biztosított magyar anyagok közlésére. A lap — s mindenekelőtt is annak magyar nyelvű része — az évek során aztán fokozatosan levetkőzte „diáklap-jellegét”, s lett az erdélyi (magyar) sajtó egyik legfigyelemreméltóbb, legfontosabb orgánuma: az egyetemista-korú szerzőkön kívül olyan alkotók szerepeltek például lapjain írásaikkal, mint Méliusz József, Bretter György, Harag György, Láng Gusztáv, Cs. Gyimesi Éva és mások.

Az Echinox munkájába — nagyjából az 1974-es évfolyam során — fokozatosan kapcsolódnak be a későbbi harmadik Forrás-nemzedék fiatal alkotói, mindenekelőtt Szöcs Géza és Egyed Péter, akik aztán az 1974 decemberi számtól három és fél éven át a magyar oldalak szerkesztőiként irányítják — s

teszik igazán jelentőssé — ezt a szellemi fórumot. 1978 augusztusában aztán a szerkesztést Szőcsstől és Egyedtől a „három B.”, azaz Beke Mihály András, Bréda Ferenc és Bretter Zoltán veszi át; ők 1981 májusáig irányítják az Echinox magyar oldalait. Ez alatt a csaknem hét év alatt ezeken az oldalakon verseivel, esszéivel, fordításaival, — igen gyakran egymás műveiről írott — kritikáival, tanulmányaival megfordul az erdélyi magyar irodalom minden jelentős (időközben éppen ezekben az években harmadik Forrás-generációvá válló) fiatal alkotója; sőt éppen ők azok, akik igényes, magas szintű munkásságukkal oly számottevő minőségüvé emelik az Echinoxot. Oly számottevő minőségüvé, hogy az már szemet is szúr a kultúra — ebben az időben már egyre keményebb vonalat követő — irányítóinak: 1983 áprilisában egy irodalompolitikai döntéssel leváltják az Echinox teljes — román, magyar és német — szerkesztőségét (mindenekelőtt a lap igazgatóját — korábbi főszerkesztőjét — Ion Popot, s akkori főszerkesztőjét, Marian Papahagit, azt a két európai látókörű és műveltségű szerkesztőt, akik gyakorlatilag a lap alapítása óta irányították és jegyezték az Echinoxot), s új vezetőséget ültetnek a lap élére. E döntés — és a nagyjából ebben az időben kezdődő tömeges emigrálási hullám — nyomán az Echinox hamarosan ismét „diáklap-szintre” süllyed: megjelenési gyakorisága, példány- és oldalszáma csökken, minősége zuhan, terjesztése gyakorlatilag megoldatlan; a lap elveszíti korábbi jelentőségét.

1983-ban (azaz épp a Forrás negyedik generációja jelentkezésének évében) azonban még egyszer — és sajnos utoljára — megjelenik az erdélyi magyar szellemi életben a korábbi évek „Echinox-minősége”: a lap két volt magyar szerkesztője, Beke Mihály András és Bréda Ferenc összeállításában ekkor lát napvilágot a Bábel tornyán című antológia, mely főleg a Szőcs-Egyed- és a „B.B.B.”-időszak magyar Echinox-szerzőinek írásaiból ad válogatást. Ebben a kötetben ismét — és megintcsak sajnos: utoljára — majdnem teljes létszámban együtt szerepelnek az Echinoxnak (s egyben a Forrás harmadik nemzedékének is) legszámottevőbb tagjai: itt publikál utoljára együtt az a szellemi kör, mely a hetvenes évek közepén tűnt fel az erdélyi magyar irodalomban, s mely ez után a jelentkezése után mint csoport, mint egységes szellemi közösség, ha úgy tetszik, mint (a harmadik Forrás-)generáció el is tűnik onnan; többek között ezért is lehet — és kell — éppen 1983-ra tenni a Forrás harmadik generációjának „eltűnését”, s egyúttal a negyedik generáció indulását, hiszen a Bábel tornyán című kötet éles lezárása egy korszaknak az erdélyi (magyar) irodalmi életben (melyben egyébként megjelenése — és ez is csak „veszélyesen” magas minőségét bizonyítja — akkora hullámokat vert, hogy annak „eredményeképpen” a kultúrpolitika azonnal leállította a már kiadás alatt álló hasonló román Echinox-antológia megjelentetését; az a kötet mind a mai napig nem láthatott napvilágot).

1978-ban — mint már említettük — Szőcs Géza (és Egyed Péter) kivált az Echinox szerkesztőségéből. Ugyanez év április 29-én a kolozsvári Igazság című napilapban megjelent egy egyoldalas „ifjúsági” melléklet, melynek az újságon

belül saját címe és saját szerkesztője is volt: a „lap” címe Fellegvár, szerkesztője pedig az Echinoxból — illetőleg az egyetemről — „idementett” Szócs Géza, akivel természetesen a korábbi évek „Echinox-gárdája” — s velük természetesen a korábbi évek „Echinox-szellemisége” is — áttelepült az új fórumba. A Fellegvárnak majdnem pontosan három év alatt végülis mindössze kilencvenkilenc száma látott napvilágot, amikoris az 1981. április 4-én megjelent számban váratlan szerkesztőségi „Végszó” közölte az olvasókkal: „a Fellegvár kifutotta lehetőségeit, s ebben a formában nincs miért fenntartani”. Ám hogy a — valójában akár jelentéktelennek is tűnhető, hiszen mindössze heti egy oldalon jelentkező — fórum megszün(tet)ésének mi lehetett a valódi oka, azt jól jelzi az a tény is, hogy alig fél évvel azután, hogy a Fellegvár „kifutotta lehetőségeit”, maga a fellegvár-szerkesztő, Szócs Géza is „kifutotta” a maga lehetőségeit az Igazság című kolozsvári napilap szerkesztőjeként: állásából felfüggesztették, s ezzel megkezdődött 1986-os emigrációjáig tartó ötéves vesszőfutása hazájában.

A három év alatt megjelent kilencvenkilenc Fellegvár-oldal azonban — éppen úgy, mint az Echinox magyar oldalai — terjedelménél jóval jelentősebb súllyal nyom a latba az erdélyi magyar szellemi életben. S mi sem „természetesebb”, minthogy e fórum színvonalát is alapvetően az a szellemi kör határozta meg, mely az Echinox „aranyéveit” is: annak a csoportnak a legjelentősebb tagjai, akiket harmadik Forrás-generáció néven tart számon az irodalomtörténet.

A korábban említett — s az előzőekben felsorolt — „külső” kapcsolódási pontok (azaz a közös antológiák, publikációs fórumok) után — mintegy átmenetként a „belső”, a közös szellemiségből adódó kapcsolódási pontok feltárásához — vegyünk szemügyre még egy sajátos területet, mely nagyon is jellemző az általunk vizsgált csoport tagjainak munkásságában: ezt a területet leginkább az „egymásrafigyelés” fogalmával lehetne meghatározni. E fogalom használatakor nemcsak arra gondolunk, amit e szellemi kör legfiatalabb tagja, az — egy kiadói véletlen miatt — egyébként szigorúan vett „Forrás-nemzedékbe” nem is besorolható, merthogy Forrás-kötettel nem jelentkező, ám mára már háromkötetes Tompa Gábor így fogalmazott meg: „ebben a társaságban (...) volt egy kíméletlen igazmondás is, amikor irodalomról, amikor művekről, amikor mércéről volt szó; nem volt vállveregetés. Az egymás iránti szeretethez, tisztelethez és barátsághoz hozzátartozott az is, hogy kíméletlenül megtárgyaltuk egymás munkáit, és kimondatott, hogy mi az, ami jobb, ha megmarad jó ötletnek, jó játéknak, és mi az, ami végülis érdemesül arra, hogy műnek neveztessek. Úgy érzem, hogy ez nagyon fontos: a képmutatásnélküliség, a képmutatásnak ez a levetkőzése.” Ám ez az „egymásrafigyelés” nemcsak a körön belül nyilvánult meg, hanem kifelé is „látványos” formát öltött. Ha ugyanis végiglapozzuk a figyelmünk középpontjában álló hét-nyolc (1976-1983 közötti) év romániai magyar irodalmi sajtóját — akár az imént tárgyalt

„nemzedéki” szellemi fórumokat, akár a „hivatalos”, központi irodalmi lapokat, folyóiratokat —, azonnal szembetűnővé válik, hogy az általunk tárgyalt fiatal szerzők műveiről — Forrás-köteteiről, illetve egyeseknek később megjelenő újabb munkáiról — szinte csakis és kizárólag a generációtársak, azaz ugyanennek a szellemi körnek a tagjai írnak kritikákat, tanulmányokat.

Ez az „egymásrafigyelés” — melyben egyébként az „irodalmárokon” kívül a Bretter-iskola filozófus-növendékei (mindenekelőtt Ágoston Vilmos és Tamás Gáspár Miklós) is alaposan kivették írásaikkal, tanulmányaikkal a részüket — azonban csak egyfelől a közös szellemiség bizonyítéka; másfelől ugyanis ebbe a ténybe egy szükségszerűség is belejátszott: az nevezetesen, hogy az idősebb, s ekkorra már jórészt szerkesztői-kiadói pozíciókba került irodalmár-kritikus nemzedék tagjai (akik természetesen ugyanakkor az első és — főleg inkább — a második Forrás-generáció tagjai is voltak egyúttal) gyakorlatilag nem, vagy alig voltak hajlandóak figyelembe venni, illetve figyelemre méltatni a fiatalok új hangon megszólaló, új szemléletmódot tükröző jelentkezését. Egyfelől ugyanis — ahogy Szócs Géza fogalmaz —: „az önmagukat egymást követő hullámokban érvényesítő nemzedékek olyan esztétikai és szellemi normákat dolgoztak ki maguknak, amelyek sztereotípiává lettek, és képtelenek voltak abból kilépni; képtelenek voltak mást is komolyan venni. Írógyerekek játszadozásának tekintették (...) valamiféle hasznossági elv alapján (...) azt gondolták, hogy ez öncélú, ami itt történik, hogy ezt az irodalmat nem képes fogyasztani az erdélyi magyarság; ennek semmilyen haszna, finalitása nincs, tehát hagyjuk meg kurióznak; tőrjük meg az Echinox vagy a Fellegvár oldalain — ha megtőrjük —, élcelődhetünk rajta, gúnyolódhatunk vele, de semmiképpen sem tekinthetjük egyenrangú partnernek, olyan faktornak, amely az erdélyi magyarság szellemi háztartásán belül komoly tétel lenne”; másfelől e szemlélet eredményeképpen pedig — ahogy Mózes Attila szavai tovább általánosítják a kérdést —: „miközben mind hangoztattuk azt, hogy a fiatalok, azok lesznek aztán az isten, ezek maradtak ki legjobban nemcsak a politikai, hanem az irodalompolitikai vérkeringésből is (...) tehát ezek a fiatalok »csupáncsak« politikailag nem kerülhetnek be az irodalom vérkeringésébe”.

Itt az ideje tehát, hogy megvizsgáljuk: mitől is volt vajon ennyire „elvetendően” új, az elődökétől annyira más az a hang, az a szemléletmód, az az (élet- és művészet)eszmény, amellyel ezek a fiatalok jelentkeztek, azaz melyek is azok a „belső” kapcsolódási pontok, melyek miatt valóban azt állíthatjuk, hogy ezeknek a szerzőknek az esetében igenis egy(séges) szellemi körről, azaz más szóval — ha úgy tetszik — egy generációról van szó.

A HARMADIK FORRÁS-GENERÁCIÓ SZELLEMISSÉGE

Amikor — mint már említettük: nagyjából a hetvenes évek közepén — a később harmadik Forrás-generációként aposztrofált fiatal alkotók egymás után kilépnek az erdélyi magyar irodalom porondjára, Romániában éppen sajátos politikai átalakulás zajlik: a hatvanas évek második felének liberalizációs — vagy legalábbis kifelé annak tetsző — hulláma után ezekben az években kezdődik, s majd egyre fokozódó tempóban gyorsul a Ceaușescu-diktatúra kiépülése (bár ennek bizonyos jelei már a hatvanas évek végén is jelentkeztek, gondoljunk csak a Maros Magyar Autonóm Tartomány 1968-ban — a Csehszlovákiába való be-nem-vonulás „dicsfényének” örve alatt — történt megszüntetésére; az akkori fiatal magyar értelmiségiek, egyetemistákat sújtó olyan intézkedésekre, mint amilyen például a kolozsvári Egyetem rektorának, Ștefan Pascu történésznek, a későbbi híres-hirhedt — egyébként éppen 1983-ban megjelent — Mit jelent Erdély? című román nacionalista, magyarellenes mű írójának az a döntése volt, miszerint az önállónak tervezett magyar diáklapot nem, hanem csak mint a román Echinox pár oldalas „mellékletét” engedélyezte; vagy például a fiatalok egyikének, Ágoston Vilmosnak a letartóztatására, melyre pontosan a legnagyobb „nyitás”-, „egyenlőség”- és „szabadság”-hangoztatásokkal egyidőben került sor). A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára aztán már szinte teljes „tökélyében” kiépült az egyén és a közösség szabadságát totálisan megtörni igyekvő „legantidemokratikusabb informális politikai intézményrendszer”, a hazugság és a félelem társadalmi méretű manipulációs bázisa, melynek működését, s az egész akkori román társadalomra gyakorolt — máig is érezhető — hatását legtökéletesebben talán éppen Egyed Péter foglalta össze és elemezte egy 1991 őszen tartott előadásában⁷. Az egyre jobban „keményedő” vonal nyomán fokozatosan szürkül el a korábban valóban pezsgő romániai, s ezen belül is az erdélyi magyar szellemi élet, évről évre (később pedig már jóformán napról napra) romlik a néhány még megmaradt — de mindenekelőtt a legnagyobb lélekszámú, azaz a magyar — kisebbség helyzete, s ezen belül is egyre fokozottabban válik szinte tragikussá az értelmiségiek sorsa, akikre a kollektív elnyomáson túl általában még egyéni üldöztetések —

⁷ Egyed Péter: A hazugság és a félelem politikai intézménye. Előadás a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör XV. Lugánói Tanulmányi Napok „A demokrácia iskolája — problémák és lehetőségek” című konferenciáján; Eger, 1991. október 11.

állásvesztés, útlevel-megvonás, lehallgatás, fenyegetések és más „retorziók” — is várnak. (Ezeknek talán leghitelesebb művészi megörökítése éppen a Forrás harmadik generációja tagjainak pályájával párhuzamosan működő, volt német Echinox-szerkesztő, Richard Wagner romániai német író Kivándorlási kérelem című, 1988-ban, már emigrációban írott — s egy év múlva magyarul is megjelent „önéletrajzi”, valójában azonban nagyon sokak akkori sorsát példázó regénye.) Az írókat, költőket, a közösség elé műveikkel kiállni szándékozókat mindezeket túl egyre fokozódó erővel szorítja a publikációs lehetőségek folyamatos beszűkülése, a külfölddel (a kisebbségek esetében mindenekelőtt az anyaországgal) való szinte tökéletes kapcsolatvesztés, és az ugyancsak egyre jobban szigorodó cenzúra (mely 1977-ben — hatalmas propaganda-kampány közepette — hivatalosan megszűnt ugyan, a valóságban azonban a helyébe lépő, a kiadók felügyeletével megbízott Művelődési Tanács a korábnál is szélesebb körű és szigorúbb ellenőrzést vezetett be).

Az itt elmondott tények ma már természetesen széles körben ismertek, fenti — még vázlatosnak is csak alig nevezhető — rövid megemlézésekre, úgy érezzük, mégis szükség volt, hogy felidézhesük azt az élethelyzetet, mely alapvetően meghatározta — és formálta — a harmadik Forrás-generáció tagjainak írói-költői látásmódját, hangját, egész szellemiségét. Ez a politikai és kultúrpolitikai élettér okozta ugyanis elsősorban, hogy a hetvenes évek közepén jelentkező fiatal nemzedék már az indulása pillanatában belátta (egészen pontosan: be kellett, hogy lássa), hogy az elődei által felvállalt — és alkalmazott — irodalomeszmény tovább már nem tartható, nem működtethető: az első, de méginkább a második Forrás-nemzedék tagjai (vagy legalábbis tagjainak jórésze) ugyanis korábban — a hatvanas évek végének már említett liberalizálódó (vagy legalábbis annak tűnő) korszakában — megpróbáltak „beépülni” a romániai magyar kultúra állami hierarchiájába, s onnan, mintegy „belülről”, a sütőandrási „a fűszál lehajlik a szélben, de megmarad” gondolat jegyében képzeltek el javítani az egész erdélyi magyarság sorsán, helyzetén; ahogy Ágoston Vilmos — a fiatalok szemszögéből nézve — fogalmazta meg a kétfajta szemléletmód különbözőségét: „az előttük lévőknek — persze nem lehet általánosítani, mindenki szuverén egyéniség — irodalmi gyakorlata és politikai taktikája az volt, hogy a hatalomnak meg kell adni a lojalitás tiszteletet; a hatalmat el kell ismerni, mint legitim hatalmat, és amikor ez a hatalom ellenük tett valamit, akkor számon kérni, hogy hát mi megadtuk neked a jót, megadtuk neked a tiszteletet, és te mégis rosszul viselkedsz velünk... Ez az újabb nemzedék nem ebből indult ki.” (Az pedig megint más kérdés, hogy a fokozatosan romló helyzet láttán később egyfelől — nagyjából a nyolcvanas évek első felében, azaz pontosan a harmadik Forrás-generáció „eltűnése” idején — az „előttük lévők” közül is milyen sokan látták be a korábbi álláspont tarthatatlanságát: nyilván nem véletlen, hogy ekkor már ebből a generációból is mennyien választották az emigrációt, például Páskándi Géza, Köntös-Szabó Zoltán, Vári Attila, Csiki László, Kenéz Ferenc,

Bodor Pál, Bodor Ádám, Bartis Ferenc, Tömörny Péter és mások; illetve hogy másfelől az otthonmaradottak egynémelyikének milyen tragikus lelki vívódásokon kellett átmenniük egyes korábbi megnyilatkozásaik miatt: erről megrázó őszinteséggel beszélt a Kriterion Könyvkiadó élén a romániai magyar irodalom létéért, fennmaradásáért talán a legtöbbet tett Domokos Géza az 1990 őszen Debrecenben megrendezett Irodalmi Napok rendezvénysorozatán⁸. S hogy Domokos vívódása mennyire nem egyedülálló az erdélyi magyar értelmiség körében, arra Bogdán László szavai is utalnak, melyekben — saját nemzedéktársairól szólva — így beszélt: „ennek a generációnak már nem voltak illúziói; azok az illúziók, amiktől aztán Csiki, vagy Király, vagy Farkas olyan keservesen szabadult meg, ezt a generációt soha nem is jellemezték”.)

A korábbi évek gyakorlatával szemben tehát a hetvenes évek közepén induló fiatal értelmiség nagy része — s tegyük mindjárt hozzá: a később legtehetségesebbnek bizonyult része — a magyar irodalmat Erdélyben már csakis mint „szembenállást” tudta elképzelni. A valóságban tehát leginkább itt húzható meg a (nemzedéki) cezúra, nem pedig ott, hogy egy-egy alkotónak — különböző kiadói véletlenek által is befolyásoltan — mikor látott napvilágot a Forrás-kötete; igazából e választóvonal mentén lehet és kell más-más „gyűjtőfogalmak” szerint csoportosítani az egyes „Forrás-generációkat”.

Közbevetőleg meg kell azonban mondjuk, hogy ez a szemlélet- és felosztás-mód (mint ahogy egyébként a korábbi Forrás-periodizálások is) csak utólag, gyakorlatilag az 1989 decemberi romániai változások, s az azt követő szellemi megpezsztülés — és egyúttal a felfokozott „tisztázás-vágy” — időszakában került előtérbe; nyilvánosan először talán 1991 nyarán, a szegedi nyári egyetemen vitázott ezekről a kérdésekről a Vajdaságból, Erdélyből, a Felvidékről, Kárpátaljáról — és természetesen Magyarországon minden részéből — érkezett több mint száz értelmiségi, ahol- és amikor is a nemzeti-nemzetiségi lét és kultúra gondolatához — itt és ekkor, az egész Közép-Európán végigsöprő változáshullám után talán már „természetesen” — társult a szabadságközpontú gondolkodás néhány kérdéssel is. S ahogy Láng Gusztáv (maga is a kolozsvári egyetem egykori tanára, az erdélyi magyar irodalom kiváló ismerője) mondta erről egy, a szabadegyetemen adott interjújában éppen a harmadik Forrás-nemzedék itt tárgyalt alkotóiról: „Szócs Gézáék ... nemzedéke olyan irodalmi irányhoz csatlakozott, amelynek megvan a vajdasági megfelelője Tolnai Ottóék, Gion Nándorék nemzedékében. De megvan ennek a szlovákiai vetülete is. Lényegében arról van szó, hogy egy szabadságközpontú kultúra próbálja helyettesíteni a nemzeti érdekeket központba helyező kultúrát. Amíg az egyensúly egységes, addig ez kedvező jelenség”⁹.

⁸ Domokos Géza felszólalásának szövege nyomtatásban megjelent: *Látó*, 1991/3. 357. old.

⁹ A beilleszkedés árfolyama. Lantos Gabriella interjúja Láng Gusztávval. Nyomtatásban megjelent. 168 óra, 1991. július 30. 22-23. old.

A (szerencsés esetben tehát egyensúlyban lévő) mérleg két serpenyőjében, a cezúra két oldalán tehát két tábor áll „szemben” egymással: az úgynevezett második Forrás-generáció — és mellette az első még számottevő, aktív tagjai —, azaz, ha máshogyan akarjuk fogalmazni, az idősebb író-költőnemzedék, akik a közösség, az erdélyi magyarság minden (vagy majdnem minden) áron való magatartására törekedtek a maguk „közösség-központú” szemléletével, illetve (főleg) a harmadik Forrás-nemzedékként — s majd az őket követő negyedikként — számontartott fiatalok a maguk „szabadság-központú”, a hatalommal nemcsak hogy semmilyen „közösséget”, együttműködést nem vállaló, de annak legitimitását is megkérdőjelező, s ellene — lehetőségeik szerint — aktívan fel is lépő szemléletmódjával (lásd például az Ellenpontok című folyóirat, az első romániai illegális ellenzéki sajtótermék szerkesztését, megjelenítését és terjesztését, melyet szinte kizárólag a Forrás harmadik generációjának tagjai, illetve az ő szellemi-baráti körükbe tartozó olyan hasonló gondolkodású és vállalkozókedvű fiatalok végeztek, mint például a romániai politikai életben vállalt szereplésével mára széleskörű nemzetközi hírnevet szerzett Tőkés László református püspök, aki — csak egy újabb „generációs adalék” — annak idején teológushallgatóként a már említett Fellegvárban Szócs Géza és a közös baráti kör hatására versekkel, publicisztikai írásokkal is szerepelt). A fiatalok ily radikális szemléletváltásának pedig — Markó Béla szerint — a lényege az a felismerés volt, hogy „az a fajta eszközirodalom, amely mindaddig létezett — ezt az eszközirodalmat nem feltétlenül negatív értelemben használom, mert tulajdonképpen kitermelte a maga remekműveit is —, az a fajta beszűkült, politikai és politikai szemléletű irodalom, amely minket megelőzött, és amely nyíltan vallotta azt, hogy az irodalmat és a kultúrát az egyetlen legfőbb cél: a magyarság érdekképviseletének szolgálatába kell állítani, az számunkra zsákutcának látszott”. Márpedig ebbe a zsákutca, azaz ebbe a — legalábbis számukra már — járhatatlannak tűnő lehetőségbe ezek a fiatalok nem akartak belemenni. S ez nemcsak a saját szempontjukból volt jelentős választás: ahogy Szócs Géza általánosabbá tágítva e döntés hatását megfogalmazta: „abban (...) biztos vagyok, hogy az erdélyi magyarság szellemi önvédelmének eseménytörténetében ennek a generációnak jelentős szerepet lehet tulajdonítani. Az állapotokba való fásult beletörődéssel, a mimikri-stratégiával, melyet az előttünk járó korosztályok kollektíve felvállaltak — ám itt nem szabad igazságtalannak lenni: aki nem vállalta fel ezt a stratégiát, az nagyon nagy valószínűséggel belepusztult, mint például Szilágyi Domokos — a hetvenes évek második felében jelentkező fiatal tollforgatók egész csapata szakított, s ez letagadhatatlan érdemük marad”.

Persze a dolgok túlzott leegyszerűsítése lenne, ha a fenti „szembenállást”, a cezúra két oldalát egyszerű generációs ellentétként vagy pozícióharcként fognánk fel; bár tény, hogy a kérdésnek vannak ilyen vonatkozásai is, hiszen a harmadik generációs Forrás-tagoknak gyakorlatilag azért sem volt esélye —

elődeikkel ellentétben — a „beépülésre”, hiszen a hivatalos, az államhatalommal (legalábbis formálisan) „együtműködő” — szerkesztői-kiadói — pozíciókat éppen elődeik, jórészt a második Forrás-generáció illusztris tagjai „uralták”, akik közül bizony talán nem egy — tisztelet a kivételnek! — (némelyek esetleg éppen a „közösségközpontú”, „nemzetiségmentő” ideológia szólami mögé bújva) igenis pozícióféltésből támadta — vagy (mint ahogy erről korábban már tettünk említést) egyszerűen csak nem méltatta (kellő) figyelemre — a feltörekvő, s maguknak helyet követelő fiatalokat.

Másfelől azonban meg kell jegyezzük azt is: ugyancsak helytelennek tartjuk a fenti szemléletbeli szembenállás túlzott hangsúlyozását, az ellentétek mesterséges (és jórészt utólagos) szítását is. Azt persze természetesnek tartjuk, hogy — különösen a romániai változások után — felmerült az igény az elmúlt évek irodalmi életének, esetleg egyes szerzők munkásságának, egyes megnyilvánulásainak értékelésére, illetve az ezekről folytatott — mindenekelőtt azonban esztétikai érveket felvonultató, s elsősorban mű- és értékközpontú — vitákra, a — néha sajnos el-eldurvuló — személyeskedő vádaskodást azonban nem tartjuk egyik oldalról sem helyénvalónak. Éppen ezért — itt és most — mi sem óhajtunk „döntőbíróként” fellépni a kérdésben, nem kívánunk „igazságot szolgáltatni” egyik oldalnak sem; a fenti szembenállást és vitát csakis mint témánkhoz tartozó tényt vázoltuk, mert valóban döntőnek tartjuk az erdélyi magyar irodalom, s különösen a Forrás harmadik generációjának története, sorsa szempontjából. (Ugyanakkor — olvasóként is — az a véleményünk, hogy az erdélyi magyar irodalom elmúlt éveinek-évtizedeinek eredményeit együtt kell látnunk és vizsgálnunk, mint ahogy jövőjét is a sokhangúság, a tradíciókhoz kötődő és a mindig újat kereső irányzatok egymás mellett élésével szeretnénk elképzelni.)

A fenti — mindenekelőtt (irodalom)politikai-társadalmi vonatkozású „kapcsolódási pontok” alapján szétválasztott, illetve összerendezett — generációs csoportosítás után vizsgáljuk meg a harmadik Forrás-generációra jellemző egyéb közös „nemzedéki” jegyeket.

A fiatalok előbb említett szembenállás-igénye hozta magával mindenekelőtt azt a szellemiséget, melynek kiindulópontja egy — az erdélyi szellemi életben eddig talán szokatlan — sajátos, erősen filozófiai indítottságú gondolkodás- és szemléletmód felállítása, megteremtése volt; ez az a — már többször hivatkozott — pont, ahol a harmadik Forrás-generáció író-költő tagjainak szellemisége szorosan összekapcsolódik a brettei filozófia egyik alappillérelével, a minőség, az állandó új-keresés, a változás, az „itt és mást” szerepének felismerésével: ebből a közös szellemi igényből kiindulva fut majd párhuzamosan a harmadik Forrás-nemzedék és a Brettei-iskola tagjainak pályája, vagyis — ahogy Endrődi Szabó Ernő írja: „a hetvenes évek elején, közepén jelentkezett a fiatal lírikusoknak az a csoportja..., amely képes volt az »esszéíró nemzedék« kulturális eredményeit lírai tartalomként új formában kifejezni”, azaz más szóval

(a Bretter-iskola tagjaival együtt) létrehozni azt a „kulturális-szimbolikus kifejezésrendszer”-t, mely „a költő számára az adott keretek között a társadalmi cselekvés egyik lehetséges mozzanata: azok a — főként romániai — kritikusok, akik ezt a racionális-szimbolikus kifejezésrendszert irracionális alapállásként közelítették-értelmezték, nem vették észre (vagy nem akarták észrevenni), hogy ez a fajta önkifejezés egyúttal cselekvési mód is”¹⁰. Ráadásul ez a „cselekvési mód” szorosan kapcsolódik az előzőekben már tárgyalt „szabadság-központú” eszmerendszerhez, s vele együtt alkot nemcsak új irodalom-, de szinte már teljes lét-eszményt: „az egyén szabadságának feltétlen értékét — írja Bertha Zoltán a külső erőkkel, kényszerekkel szembeni szellemi prioritást valló és vállaló, a folytonos kérdéshelyzeteket exponáló, kételkedő magatartás, a megítélések, jelentések, szempontok többértelműségét érzékeltető és megengedő, a lehetőségek relativitását új érzékenységgel, neoszürrealista módon vibráltató-lebegtető látásmód természetszerűleg foglalja magába a gyilkos hatalom teljes rendszerének az abszolút elutasítását és a tökéletes szembehelyezkedés etikáját, amely más esztétikai vonulatok számára is erkölcsi alapul szolgál”¹¹.

Ezen az „erkölcsi alap”-on állva viszont az említett „cselekvési mód” ezeknek a szerzőknek az esetében nagyon gyakran éppen a „nem-cselekvésben” juthat leginkább kifejezésre: ennek a — dolgozatunk elején „behatárolt” — szellemi közösségnek ugyanis nincs egyetlen olyan tagja sem (és ez egyúttal vissza is utal az előbb már elemzett „politikai” szembenállásukhoz), aki valaha is bármilyen kompromisszumot kötött volna a hatalommal, aki akár csak egyetlen „megrendelt” sort is leírt volna, aki a legkisebb alkuba is bocsátkozott volna bizonyos (pedig némelyiküknek gyakran felkínált) előnyökért. „Ennek a (...) körnek nincs olyan tagja — mondja erről a hihetetlenül fontos, a „nemzedék” megítélésében központi szerepet játszó kérdésről Balla Zsófia (akinek magának is éppen ez a talán legfontosabb „kapcsolódási pontja” az általa választott generációtársaival) —, akit a talpnyalók, a hódolók között lehetne emlegetni (...) Semmiféle erkölcsi zsarolásnak nem engedünk (...) Azt hiszem, az én nemzedékem tagjainak sikerült valamelyest a személyi szabadságukat megőrizni ebben a pokoli diktatúrában, s azt hiszem, ez nem kevés; a szabadságukat és a tisztességüket.”

Ez a „választás” pedig megint egy olyan éles cezúrát jelent (ám itt most hangsúlyozottan nem az előzőekben meghúzotttra gondolunk!), mely élesen elhatárolja ezeket a szerzőket másoktól, akár egyes — „papíron” létező — „nemzedéktársaitól” is.

Ugyanakkor a szellemi szabadságnak ez a — minden „megtörési” kísérlet, illetve az ezek elutasításából származó valamennyi hátrány ellenére való —

¹⁰ Endrődi Szabó Ernő: Kísérlet egy térkép kiegészítésére — avagy vázlat a romániai magyar költészet új jelenségeiről. Életünk, 1983/5. 460-465. old.

¹¹ Bertha Zoltán: Erdélyi magyar irodalom a nyolcvanas években. Tiszatáj, 1990/3. 68. old.

vállalása hatalmas fölényt is biztosított ezeknek az alkotóknak: „minden tettünk, minden lépésünk, minden hangosan megfogalmazott gondolatunk abból az erőkörből táplálkozott, onnan nyerte az energiáit, hogy szabadok, függetlenek, autonóm lények vagyunk; képesek vagyunk egy rettenetes diktatúrában, egy rettenetes helyzetben arra, hogy felemelt fővel, erkölcsileg is, és szellemileg, intellektuálisan is szabadok és függetlenek legyünk” — emlékezett ezeknek az éveknek az (egyik kortársa, Mózes Attila megfogalmazása szerint) „iszonyú szépségére” a generáció tagjai közül az elveiért talán legtöbbet szenvedett Szöcs Géza.

A bretteri indíttatás mellett még egy — egyébként az előző kérdésre is kihatással bíró — igencsak jelentős szellemi „előzmény” lelhető fel a Forrás harmadik generációjának általunk vizsgált körének munkásságában, szemléletmódjában, s ez a Gáll Ernő erkölcsfilozófiájában megjelenő, a „sajátosság méltóságának” új etikai, politikai, és egyúttal irodalmi-művészeti kategóriája: ennek metaforikus nyomai már az „elődök” munkáiban — mindenekelőtt talán leginkább Székely János és Sütő András ezekben az években írott drámaiban — is megjelennek; a Sütő-drámák hőseit éppen ebből a nézőpontból elemző vita például 1979-80-ban egy egész éven át folyt az erdélyi magyar sajtóban (többek között — s talán nem véletlenül épp — az Echinox magyar oldalain is).

Ez a fentemlített pillérekre épülő, s igencsak magasra tett szellemi igény-szint-mérce hozta aztán magával azt a rendkívül széleskörű kitekintés-vágyat, ami igencsak erősen jellemzi ennek a szellemi körnek a tagjait; elsősorban éppen az ő — már említett — fórumaikon, mindenekelőtt az Echinox magyar oldalain át áradtak be ebbe a körbe az Erdélyben — de nem egy esetben akár az egész magyar kultúrában — addig jórészt ismeretlen, vagy csak kevéssé ismert információk: a filozófiai esszék, tanulmányok — nem egy esetben a szerző első magyar nyelvű — fordításai (példaként — és a tájékozódás irányait is jelzendő — álljon itt csak Alain, Pierre Bourdieu, Paul Henry Chombart de Lauwe, Maurice Cornfort, Martin Heidegger, Karl Jaspers, Gabriel Liiceanu, Nicolas de Malebranche, Ion Marcos, Mircea Oprița, Jean Piaget, Ion Pop, Karl R. Popper, George Santayana neve), valamint az azonos ország- (és sorsközösségben együttélő román és német, valamint a — főleg térben, de néha időben is — távolabbi író-költőtársak (illetve elődök) nemcsak figyelemmel kísért, de közkinccsé is tett munkái, mely utóbbi gesztus egyúttal nemzetiségek együttélésének, a kultúrák cseréjének, egymásrahatásának egy lehetőségét és szükségyszerűségét is hordozta (ebből a névsorból idézzük mutatóba George Bacovia, Lucian Blaga, Johannes Bobrowski, Chamiso, e. e. cumings, Dan Damaschin, Ștefan Damian, Mircea Dinescu, Mihai Eminescu, Dinu Flămând, Claus Hermann, Nazim Hikmet, Franz Hodjak, Friedrich Hölderlin, Szergej Jeszenyin, Anemone Latzina, Federico Garcia Lorca, Eduardas Miezelaitis, Viorel Mureșan, Saint-John Perse, Augustin Pop, Adrian Popescu, Teofil Rachițeanu és Werner Söllner nevét).

De az idegen nyelvű kitekintésen túl a fiatal erdélyi magyar tollforgatók különös buzgalommal igyekeztek — még egyre szűkülő lehetőségeik ellenére is — figyelemmel kísérni a kortárs magyar nyelvű irodalmat is, s nemcsak az anyaországit (melynek hatásai közül kiemelkedően kimutathatóak műveikben a megújuló magyar próza, Örkény, Ottlik, Szentkuthy, Mészöly, vagy a legfiatalabbak, a valóban „kortárs” Esterházy, Nádas, Hajnóczy munkásságának eredményei), de a vajdasági Új Symposion-kör (Tolnai Ottó, Ladik Katalin), a párizsi Magyar Műhely (Bujdosó Alpár, Nagy Pál) és a tengeren túli magyar szerzők (Vitéz György, Horváth Elemér) legújabb, elsősorban kísérleti munkáinak eredményét is. S hogy az — egyébként mára már „klasszikusnak” számító, ám meglehetősen következetességgel és gyakorisággal — elődeikként” emlegetett szerzők közül is többnyire mennyire koruk kísérletező-újító alkotóit tartják említésre méltóaknak, arra példaként érdemes lehet Egyed Pétert idézni, aki arról beszél, hogy „mennyire fontosak voltak számunkra például a Borges műveiből, vagy a francia irodalom bizonyos költészeti irányzataiból leszűrhető — nevezzük így — labirintus-hatások”, vagy aki egy más helyen azt írta: „azok a fiatalok, akikkel én felnőttem, T. S. Eliott munkásságában felfedezték a költői és kulturális tárgyszerűségnek és ezzel kapcsolatban a személyességnek a forradalmian új, a művelődés egészére kisugárzó értelmezését, a költő olyasfajta bensőséges kapcsolatát az anyanyelvvel és kultúrájának értékeivel, amelynek megnyilvánulási formája maga az objektivitás”¹²; vagy Balla Zsófiát, aki szerint pedig „a mi nagy irodalmi élményeink Marquez meg a latin-amerikaiak voltak”. De ugyanígy gyakran idézett elődek között kell említeni például Hamvas Bélát is, akinek feltámasztásáért, bemutatásáért és elfogadtatásáért éppen Szöcs Géza tette a legtöbbet az erdélyi magyar szellemi életben.

S ha már az elődöknél tartunk, akkor semmiképpen nem hagyhatjuk figyelmen kívül e generáció tagjainak tevékenységi — és tájékozódási — körében azt a törekvést, mellyel a közvetlenül előttük járó erdélyi magyar szellemi élet jelentős alakjainak, alkotóinak számukra is fontos és hasznos értékeit igyekeztek számbavenni és megszólaltatni: ebben a tendenciában nemcsak mondjuk Szilágyi Domokos, Lászlóffy Aladár lírájának, vagy Bajor Andor prózájának a fiatalok munkásságára tett eltagadhatatlan hatására gondolunk, vagy arra a tényre, hogy Bretter György szellemi örökségének például éppen Egyed Péter a legbuzgóbb gondozója, hanem mindenekelőtt azokra az interjúkra, melyeket például — a Fellegvár oldalain — Kós Anna készített Balogh Edgárral vagy Szöcs Géza Gáll János kolozsvári egyetemi tanárral, illetve arra az — ebből a körből a legjelentősebb — egyedülállóan izgalmas nagy (az Echinokban négy folytatásban közölt) beszélgetésre, melyet Szöcs és Egyed folytatott az erdélyi magyar kultúra „nagy öregjével”, Méliusz Józseffel, s amely beszélgetésben Méliusz sok, máshol azóta sem hozzáférhető, s az elmúlt

¹² Egyed Péter: emlékirat. Jelenkor, 1988/11. 1067. old.

években Erdélyben nem is igen hangoztatott politikai-kultúrpolitikai tényről, érdekességről tesz említést.

Ezek a beáradó információk — mindenekelőtt a szellemi-irodalmi hatások — természetesen jelentősen át is alakították aztán e fiatal alkotóknak a szemléletét, munkásságát: e hatások nyomán alakult oly sajátossá — és sokszínűségében is oly egységessé, jellegzetessé — a Forrás harmadik generációjához sorolt szellemi körbe tartozó írók-költők művészete, hangja.

Milyen is hát végül is ez a művészet, milyen ez a hang, milyen különösen az elődök hangjához viszonyítva? Mindenekelőtt — s ez az előbb elmondottak fényében teljesen természetes is — már sokkal kevésbé „lelkes”; jóval szikárabb, „hétköznapiabb”: sokkal közelebb áll a mindennapi beszélt nyelvhez, mint egy úgynevezett „emelkedetebb” irodalmihoz. Sőt, a fiatal költők egyikében-másikában kifejezett törekvés tapasztalható arra, hogy egyes műveikben minél „tökéletesebben” adják vissza az Erdélyben sajnos mind szélesebb körben valóban tragikusan romló állapotú beszélt magyar nyelvet: ilyen törekvéseket mutat például Palotás Dezső A szekér alatt, vagy Cselényi Béla Meghalt Kuka, illetve 42. című verse, mely utóbbiról első megjelenésekor — a Fellegvárbán — Szőcs Géza azt írta kísérőtanulmányában: „az utóbbi évek legdrámaibb verse (...) alapszöveggé vált, a közhasználatú idézet-folklór gyöngyszemévé (...) fülünknek rögtön valami nagyon-nagyon ismerős (...) Tudjuk, ki beszél így (...) Cselényi hőséneke esete — hogy ne mondjuk: végzete — (...) az emberi sors minőségének mélypontját jelzi, az Anyanyelv Nélküli Ember kiszolgáltatottságát, balszerencsés, reménytelen, szomorú elesettségét (...) Miután ezt a verset elolvasta, hajtja le mindenki a fejét, szálljon magába, gondolkozzon el. Csak az üljön emelt fővel karosszékében, aki biztos benne, hogy semmi, semmi köze az egészhez...”¹³. Cselényi e munkáiban ugyanis a dadogások, szótévesztések, kiejtésbeli torzulások, a magyar nyelvbe „beszivárgó” román szavak, illetve a mindezek mögött álló egyre sematikusabb, szinte már csak az előregyártott, készen kapott panelekből építkezni tudó gondolkodás képei tükröződnek; míg Palotás említett versében — egy más „nyelvmegközelítés” nyomán — arra tesz kísérletet, hogy a lehető legpontosabban rekonstruálja a (köztudomásúlag Erdélyben igencsak elterjedt) cigány nyelvet, ám írása végén lábjegyzetben így mentegetőzik: „Az adatok fenntartással kezelendők: mes-terem, szótáram és nyelvtankönyvem, egy roma kisfiú ugyanis még (már) csak törve beszél a különben is szinte teljesen elrománosodott cigány nyelvjárást”. Ehhez a siralmas — és persze éppen kétségbeesettségével felrázó — képhez nemigen van mit hozzátenni...

Vagy talán mégis? Vizsgáljunk meg még egy, a nyelvet témájaként választó verset e szellemi kör egyik költőjének alkotásai közül; egy olyan verset, melynek sajátos — bár egyáltalán nem egyedülálló — története van az utóbbi évek erdélyi

¹³ Szőcs Géza: Cselényi Béla 42. című verséről. Fellegvár 20. szám; in: Igazság, 1978. október 21.

magyar lírájában, szerzője pályájának (sőt életének) alakulásában: Balla Zsófia Bábel tornyán című művét (lásd e kötet 294. oldalán).

Ez a vers 1975 előtt íródott; Balla először az Echinoxhoz küldte be közlésre, de onnan akkor — az azokban az években „szokásos” módon: a már kiszedett oldalak bezuzásával — „elutasították” (véltetően nem esztétikai kifogások alapján, hiszen Balla akkor már régóta befutott, sokat publikáló szerzője volt az Echinoxnak — is.) A költő ezután beszerkesztette a verset 1975-ben megjelent harmadik kötetébe, a Vízlángba, ám az — véltetően megintcsak „magasabb szempontok” miatt — itt sem jelenhetett meg. Ilyen előzmények után hangzott el a Bábel tornyán az Echinox tízéves évfordulóján tartott ünnepi összejövetelen, s a lap akkori szerkesztői (a „három B.”) erre való hivatkozással tették be a verset a jubileum utáni első számba. Úgy látszik, „ha már elhangzott, meg is jelenhet”-alapon a verset végre „eltúrte” a tőle oly sokáig megtagadott nyomdafesték; 1983-ban pedig már ez a vers lett a címadója a már említett, az Echinox magyar munkatársainak írásaiból összeállított antológiának. Néhány évvel később viszont, amikor a kolozsvári rádióstúdió magyar adása — ahol Balla zenei szerkesztő volt — megszűnt, a költővel „illetékes helyen” közölték: „Kolozsváron nem kaphat állást — valami Bábeles verse miatt”...

Próbáljuk meg magából a versből kitalálni: vajon mi lehetett az oka ennek a sok „problémának” a Bábel tornyán körül.

Kezdjük ott: az olvasó nyilván már a cím olvastán-hallattán azonnal a bábeli hangzavarra, az összezavart nyelvű, egymás beszédét nem értő, ám elhivalkodottságában az égisz erő tornyot építeni akaró emberiség képére asszociál; várható, hogy ezután Balla a versben a — számára is nyilván különlegesen fontos — nyelvről fog vallani. Fokozottan fontos lehet ez a téma a — bábelihez olyan közelálló, „összezavart” — háromnyelvű Erdélyben (nyilván ezért is lett volna Balla számára már előszörre is fontos, hogy a vers éppen a háromnyelvű Echinoxban jelenjen meg). S hogy Balla valóban nem Bábelről, de a „bábeli” Erdélyről beszél, arra — az „itt, a pokoli zajban” konkrétan lokalizáló soron (és esetleg a címhez asszociálható „egekre” törő, Istent „kihívó” elbizakodottságon) túlmenően — egy csodálatos irodalmi analógia irányítja rá a figyelmet. Csokonai Vitéz Mihály Konstancinápoly című antiklerikális versében annak idején lát-szólag a mohamedán vallás túlbuzgóságait ostromozta, közben azonban egy finom utalással jelezte, hogy valójában nem is török, hanem igenis a keresztény vallás túlkapásai ellen emeli fel a szavát: ez az utalás pedig a „harang” volt, ami köztudomásúlag nincs a török templomokban, csak a keresztényekéiben. Csokonai ezzel az egyetlen szóval figyelmeztetett valódi céljaira. Nos, harang nemcsak a törököknél, de az ótestamentumi bábelieknél sem volt, Balla versében mégis — ugyanúgy, mint Csokonainál — szerepel, rögtön az első versszak utolsó sorában: „harangok vergődve verődnek”, s okozzák „itt” (!) a „pokoli zaj”-t. Nyilvánvaló tehát: Balla ittről (és véltetőleg mostról) beszél; tehát itt „nő a ház, a Béke ágyasháza”, ide vonatkoznak tehát az ezt követő, nagyon

durván, de nyilván az igazság tudatában, s ugyanakkor tehetetlen indulattal megfogalmazott sorok: „hol minden jöttment sündörög összefogást pofázva”.

A következő szakaszt indító „Ó, nem dől össze, nem temet magába embert...” sorok, melyek bevezetik az — egyébként meg nem történő — összeomlás kaotikus képeit, mintha egyfajta lemondó sajnálkozást is sugallnának: a bevezető sóhajjal Balla mintha azt mondaná, bár dőlne inkább össze, temetne inkább mindent maga alá ez a bábeli mű. De nem: „A test megússza ezt, vele romlás nem incseleghet...” (Az incselkedhet szóalak „incseleghet” formában való alkalmazása egy, a nyelvről szóló versben egyúttal éppen a nyelv lehetőségének sokrétűségét is bizonyítja, s ugyanakkor mintegy előrevetíti a vers végső kicsengését, a költőnének a nyelv továbbélésébe vetett hitének optimizmusát: mindaddig, amíg van, aki a nyelvet ilyen játékosan tudja kezelni, amíg ilyen új szóalakok teremnek, a nyelv nem fog meghalni.)

A test tehát megússza „ezt” (is?); bár hogy hogyan, azt Balla brutális képszerűséggel ábrázolja: „A megdagadt nyelv gurguláz csupán a húsba-fogba, kitöltve torkot, száját, űrt, szemgömböt szétmeresztve”. A nyelv itt még mint testrész (die Zunge) szerepel, mintegy a — „megúszó” — test állapotát mutatva, s egyúttal azt is sejtetve: ha a test így ússza meg „ezt”, akkor talán jobb lenne, ha meg sem úszná. Hiszen így szinte az a paradox helyzet áll elő, hogy a — magyar nyelvben azonos alakú, több jelentésű — nyelv szó két jelentése már „egymás ellen” dolgozik: a (testrész) nyelv (die Zunge) — mely egyébként a hangképzés, a beszélt nyelv (die Sprache) keletkezésének egyik képzőszerve — állapotánál fogva már nem segíti, de egyenesen akadályozza a nyelv (die Sprache) létrejöttét; egészen pontosan akadályozza, de nem akadályozhatja meg: a megdagadt nyelv (die Zunge) mellett azért még feltör, felbukdácsol a Szó (így, nagy kezdőbetűvel írva, mint a bibliai Ige), a Szó, mint a beszéd, a nyelv (die Sprache) hordozója, „a Szó, mint vascement”, mint kohéziós erő, mint egy közösség — talán már csak egyetlennek megmaradt? — összetartója.

És itt fordul Balla verse a konkrét (költői) kérdésre: „A test megúszta. És a nyelv?” (ahol a nyelv már természetesen az emberek közötti kapcsolatot biztosító jelrendszert — die Sprache — jelenti). Azt a nyelvet, mely szinte már nincs is, hiszen „a némaság kiárad”, az „építők”, „az egyének „szótlan mélybe” hullanak, s helyettük már csak az általuk létrehozott, de szinte már önálló életre kelt, az „építők” ellenőrzése alól kikerült, „cseng-bongva nő”-vő (felépítmény, a Ház „beszél”. A Ház, ahol, ha egy-egy építő lehull, „senki se énekel-sirat már” (megint egy finom utalás az „itt”-re, az erdélyi énekelt siratókra!), ahol „ellankaszt-fonnyaszt mint aszály az égő-élő bánat”, s ahol nyelv helyett már csak „Szó-émlék”-ek maradtak meg. De: megmaradtak! „Kúszó fűekkel fölbugyog”-va, mint kiirthatatlan folyondár, mint elapadhatatlan búvópatak él tovább „a Szó-émlék, a dallam”.

Balla a mű letargikus képei után bizakodó hittel zárja versét. Ez a hit azt sugallja, hogy nemcsak a test éli túl „ezt”, de a nyelv is; hogy a bábeli

hangzavarú Erdélyről is elmondhatjuk majd egyszer — Mózes I. könyvének szavaival — hogy „e nép egy, s az egésznek egy a nyelve, és munkájának ez kezdete, és bizony semmi sem gátolja, hogy véghez ne vigyenek mindent, amit elgondolnak magukban”; s hogy egyszer talán majd az egy nyelven beszélők is megértik egymást...

De a fiatal költők-írók által használt „új” hangnak a fentiekén túl is több köze van talán a hétköznapok egyszerű emberéhez; ez a hang megszólításaiban is már bensőségesebb; ahogy Balla Zsófia megfogalmazza: egyik fő jellemzőjeként viseli magán „a közvetlenséget, a megszólítás közvetlenségét (...) és ennek a megszólításnak mindenképpen világnézeti jelentősége van (...) Az egymásfigyelésnek, a másik ember tiszteletének van benne jelentősége; ez kap hangsúlyt. Nem tárgyként kezeli az egyént. Az individuum megnövekedett szerepe meghatározó a létünkben; már nem a kollektív lény, nem a hangya, nem a küllő a kerékben, kerék a fogaskerekek láncolatában. Nem a mindennek alárendelő kollektivitás; ebből nekünk nagyon keserű történelmi élményünk van” — tér vissza Balla egy stílusjegy elemzésétől az azt a stílusjegyet indikáló alap-szemlélethez, etikai normához, példát mutatva egyúttal arra is, hogy milyen szoros összefüggések vannak e generáció tagjainak (is) éleleteszményei és a művészetükben megjelenő formajegyek, stilisztikai elemek között. Ráadásul e fiatalok számára — részben a már említett filozófiai indíttatás hatására — már maga a nyelv is „máshogyan” fontos (nem véletlenül nyilván a folytonos nyelv-filozófiai viták ebben a körben, melybe ezúttal ismét beleértődnek természetesen a Bretter-iskola tagjai is): egyfelől állandóan keresik, tágítani igyekeznek a — ne feledjük: Erdélyben kisebbségben, fokozottan hátrányos helyzetben lévő magyar — nyelv határait, de másfelől a nyelvész-költészet igénye — Vásárhelyi Géza szavaival, s éppúgy, mint az imént idézett „megszólítás” kérdése — erkölcsi indíttatású volt: „a lejáratott kifejezések, a meggyalázott szavak, semmitmondó mondatok helyébe visszaállítani az egységes jelentésű, szemantikailag jól körülhatárolható Szavakat, és velük fogalmilag tisztázott, salakmentes irodalmi szövegeket generálni”¹⁴. (Csak közbevetőleg: természetesen ez a törekvés nem előzmény nélküli az erdélyi magyar irodalomban, vagyis ebben az esetben sem egy csak erre a generációra jellemző vonásról van szó, ám az tény: erre a generációra egységesen és erőteljesen vonatkoznak a fenti megállapítások.)

A lázas „keresés” persze néha furcsa, „szélsőséges” műveket is eredményez: a nyelv határainak feszegetése közben Bréda Ferenc eljut például egészen a már nem beszélt „nyelven” írott vers, a fónikus költészet területére (Lyra), Cselényi Béla pedig különböző „nyelveken” írja — játékos, a nyelvek közti hangzásbeli hasonlóságokra épülő — magyar verseit.

¹⁴ Vásárhelyi Géza: id. mű, 2. old.

De a generáció, a szellemi kör tagjai ugyanígy keresik nemcsak a beszélt-írott nyelv, hanem az e nyelven megszólaló-megjelenő költészet, a vers határait is: többen jelentkeznek közülük nem is egy vizuális művel, képverssel (Szócs Géza: Szívemből egy hokibot kiáll, Repülőgép a Csillagvizsgáló kertjében — az Egy üveg Szemper sör története című versfolyam egyik részlete —, Nézőpontok, avagy a versíró fekete ember; Cselényi Béla: Giccs, Ezerkilencszázhatvannyolc augusztus huszonegyedikére virradó éjszaka a nagyváradai állomáson, vagy a kötetben meg nem jelent — de kiállításon szerepelt! — Steppelő fiatal és Vfé 33); s ezen az úton ugyancsak Bréda jut el a „legmesszebbre”, a már egyetlen betű nélkül írott (?) (kép)versig (Mementó).

Talán egy rövid kitérő erejéig — éppen „különlegességük”, s ebből fakadó esetleges befogadási nehézségük miatt is — nem lesz érdektelen alaposabban is megvizsgálni néhányat ezekből a „kísérleti” művekből. Elsőül válasszuk ki talán Cselényi Béla Ezerkilencszázhatvannyolc augusztus huszonegyedikére virradó éjszaka a nagyváradai állomáson (és nem „huszonegyedikére”, mint ahogy első megjelenésekor a Kimaradt Szó című kötetben hibásan szerepelt) című versét, mely a fiatalok vizuális kísérleteinek, képverseinek egyik legszebb példája (lásd e kötet 277. oldalán). Részei — a szöveg és a szöveg által „rajzolt” kép — úgy kapcsolódnak össze, kerülnek egymással kölcsönhatásba, hogy a vers konnotatív közlése — minden felesleges, agyonmagyarázó szó nélkül — sokszorosává válik a vers valóságos, leírt szövegénél. Maga a megírt szituáció ugyanis meglehetősen — talán túlságosan is? — egyszerű: a költő és apja várakozik a nagyváradai állomáson, miközben a hangszóró közli, hogy a vonat százhusz percet késik. Ez a hétköznapi élethelyzet egyáltalán nem tűnik versbe-valónak. Cselényi azonban — és éppen a vers képi formájával — „túllép” a szituáción: a szöveget a csehszlovák zászló alakjára tipografizálja, így azonnal világos lesz a vonatkésés valódi oka (ha valaki esetleg a címben szereplő dátumból nem következtetne rá; a vers megértéséhez pedig azt is tudni kell, hogy Nagyváradon át érkeznek Romániába a Csehszlovákia felől közlekedő nemzetközi vonatok). A szöveg második része — a várakozás monotonitását és a hangszóróból szóló szöveg ismétlődését egyformán idéző, többször, folyamatosan írt „százhuszperckésés” — önálló tipográfiai egység: mint egy, az állomáson kiakasztott tábla (mely tudatja a késést) csatlakozik a szöveg első részéhez, a zászlóhoz. Csakhogy a két szövegblokk ilyen egymásközi viszonya már új jelentést is hordoz: az aláakasztott tábla a zászlóra vonatkoztatja, „történelmivé” teszi a késést, így utalva az 1968. augusztus 20-át megelőző csehszlovákiai eseményeket kiváltó társadalmi-politikai hibákra, az akkori-ot-tani „társadalmi-politikai késésre”. Ugyanakkor a vers címében szereplő dátum még egyet „csavar” a történelem és az egyéni sors összekapcsolódásán: augusztus huszonegyedikére virradó éjszaka ugyanis Cselényi a nagyváradai állomáson még nem tudhatta a vonatkésés valódi okát, így az ő számára akkor és ott a („csak” egyéni) „főbaj” valóban csak a vonat késése volt. (Csaknem tíz

évvel később, a vers megírása idején azonban már jól látszott, hogy — mint ahogy erről már esett szó — az 1968 augusztusi eseményeknek e vonatkozásánál komolyabb kihatásai is voltak a román politikai változásokra...)

Másodikként — éppen szélsőséges volta miatt — nézzük meg közelebbről Bréda már idézett alkotását; a Mementóban a költő a (talán) legvégső határig megy el: ez a — mondjuk az egyszerűség kedvéért így a továbbiakban is — „vers” már egyetlen betűt sem tartalmaz; „mindössze” hét egymás alá nyomtatott kereszt-sorból áll (lásd e kötet 278. oldalán).

Induljunk el elemzésünkben a tartalom és a forma kérdésétől; a kettő kapcsolatától a műben. A vers tartalmát a cím szóban is megfogalmazza: mementó, s ezt még megerősíti (illetve fogalmi körét némileg szűkíti) az alcím: katonasír. Maga a vers képi „formája” pedig — ami végülis maga válik majd tartalommal! —, a kereszt-sorok, a hét sorba tördelt kétszázötven kereszt: egy katonatemető szinte már valóságos képe. Vajon lehetne-e ennél adekvátabb formát találni a címben jelzett — s végül is a versben is benne lévő — tartalomnak? Tartalom és forma egysége tökéletes (szinte azt mondhatnánk: „klasszikus”); tehát a vers „jó”. Persze a dolog nem ilyen egyszerű... Térjünk vissza két fogalom kapcsolatára a műben: a vers egy katonatemető képe, ugyanakkor az alcím nem katonatemető, hanem katonasír; nem gyűjtőfogalom, hanem egyedi. Eszerint Bréda verse egy kereszt-ről szól a kétszázötven közül. De vajon melyikről? Vagy mindegy? Kétszázötven ember: kétszázötven egyéniség. Kétszázötven katona: kétszázötven uniformizált hasonlóság. Kétszázötven halott katona: kétszázötven azonosság. A katonatemető: egyetlen kereszt kétszázötvenszeres megismétlése. Bármelyiket választom is ki: azonos a többivel — mégis más! Más attól az egyetlen embertől, aki alatta fekszik: aki egyetlen volt — s lett egy a kétszázötvenből. E logikai soron végighaladva gondolkodtat(hat) el a vers az uniformizált elembertelenítés: a háború ellen.

A fenti konkrét példákon túl azonban általában is elmondható: az Európára, a világra — egészen pontosan: annak formabontó törekvéseire — odafigyelő, ahhoz több szálon is kapcsolódó (vagy legalábbis a lehetőségek határain belül kapcsolódni igyekvő) fiatal generáció munkásságában igen gyakori a (neo)avantgarde vagy a posztmodern (kísérleti) irányaihoz való kötődés; „megindul (...) egy olyan áramlat is — emlékszik vissza ezekre a törekvésekre éppen Cselényi Béla — (...) amely a tízes évek francia avantgardjának szellemében indulva mondjuk a Fellegvártól eljut a lineáris értelemben vett szöveg felszámolásáig. Olyan jelenség ez, ami — mondjuk — a hatvanas évek Jugoszláviájában már megvalósult, de Erdélyben — gondoljuk csak el: Ceaușescu Erdélyében — ez azért mégiscsak kísérteties volt” (sőt, ahogy majd később látni fogjuk, sokkal több is annál).

Talán részben a fenti hatásokkal is összefügg az a tény is, hogy ezek a költők versformájukban is leginkább a kötetlen formához, a szabadvershez nyúlnak műveikben (bár azt is meg kell jegyezzük, hogy nemegyszer éppen tökéletes

biztonsággal kezelt „klasszikus” versformákkal kápráztatnak el: lásd például Markó Béla, Szócs Géza, vagy Palotás Dezső szonettkoszorúit, Szócs „eposztöredékeit” és tercínáit, vagy Palotás limerickjeit). Van olyan is a költők között (Bréda, Kőrössi), aki kizárólag csak a kötetlen szabadvers-formát használja; ezen a téren a legszélsőségesebb példaként pedig Boér Gézát idézhetjük, akinek (bár hatalmas hagyatékában számtalan egyéb formában írott munkája is fennmaradt) két megjelent kötetében szinte csak geometrikus formákra fűzött szavakat, furcsa, széteső „szöveg-romokat” találhatunk.

Ezt — a generáció munkásságában, ha nem is mindig ennyire szélsőségesen, de általánosan használt — formai megoldást egyébként nemcsak a „minden Egész széttörött” világképének minél hívebb tükrözésének igénye hozta magával, de ugyanez a „széttört” forma egyben a minden — sokak szemében talán örök érvényűnek tűnő — állandóság megváltoztathatóságára tett „ajánlat” is volt; nyilván ezért is lett rövid idő alatt oly nagy sikere ezeknek a verseknek az erre az üzenetre igencsak „fogékony” fiatalság körében, s nyilván ezért is volt egy idő után oly nehéz megjelentetni ezeket a verseket (is) az erre az üzenetre — bár „ellentétes előjellel” — ugyancsak „fogékony” cenzúra éberrel figyelő tekintete mellett. Ennek a törekvésnek ugyanis nemcsak stilisztikai jelentősége van ezekben az években Romániában; ahogy Ágoston Vilmos felhívja rá a figyelmet: a formabontás (vagy ahogy Mózes Attila fogalmazta: „a forma robbanása”) „nem azonos — kelet-európai terminusként — a nyugati formabontó törekvésekkel, mert itt ez mindig egy szabadságra vágyó törekvés volt; korlátok lerázását jelentette, míg Nyugaton inkább egy ezoterikusabb jelenség volt. Itt viszont szerves, közösségi tevékenység is volt a formabontás. Ez már elkezdődött a Szilágyi Domokosok nemzedékével (...) Szilágyi (...) ráébredt, hogy legjobban megközelíteni azt az abszurd helyzetet, azt a káoszt, azt a rendezett emberellenességet, ami ott volt, ennek egyetlen lehetősége, hogyha ő kilép (...) a szigorúan megszabott metrikus világból és megpróbál szabadon közeledni az anyaghoz, a költészet anyagához. Ezt vitték tovább Szócs Gézáék.” S hogy a fiatalok munkásságában ez a fajta versforma-alkalmazás másfelől is mennyi inspirációt kapott, valamint, hogy ezt az „új” stílust hogyan fogadta el és be egyfelől a közönség, másfelől a „hivatal”, arra nézve Markó Béla szavai adhatnak további támpontokat: „volt közvetlen előzménye, egy Új Symposion és köre, mely Jugoszláviában ezt végigcsinálta, de Magyarországon is csak később indult be — Zalán Tiborokkal, meg Szkárosiékkel — ez a mozgalom (...) A fiatalok nagyon hamar ráéreztek arra, hogy ez az avantgard formabontás mit modellál — egy egész rendszemek a lebontását, vagy lebonthatóságát modellálta, és ez volt a lényeges —, tehát nagyon hamar népszerűvé is vált (...) A cenzúra érdekes módon rögtön ráérezett arra, hogy (...) a formai modelladás legalább annyira destruktív lehet, mint a tartalmilag problematikus írások (...), mert azt (...) a hatalom is felismerte (...), hogy a formabontás az nem formai kérdés, hanem társadalmi cselekvésformákat modellál.”

Elsősorban ugyancsak a cenzúra léte szülte nyilván azt a másik — bár az előzőekkel szorosan összefüggő — sajátosságot is, mely szintén jellemző az egész hetvenes-nyolcvanas évekbeli erdélyi magyar irodalomra, s ezen belül talán kiemelten is ennek a körnek a munkásságára: ez pedig a konnotáció, azaz a szövegek „mögöttes” jelentésének felerősödött szerepe; ahogy Cs. Gyimesi Éva fogalmaz¹⁵: „az extenzív többértelműség”. (Az persze más kérdés, hogy ebből a „többértelműségből” ki-ki mennyit tud „megfejteni” az olvasás során — ez ugyanis minden egyes befogadó „felkészültségétől”, „vájtfülűségétől”, nem egy esetben jó- vagy rossz-hiszeműségétől, illetve előítéleteitől is függ —, ám az tény, hogy Szócs Géza, Balla Zsófia, Cselényi Béla, Palotás Dezső és a többiek lírája igencsak alkalmas a többretegű mögöttes tartalom „belelátására”.) Ezt az „extenzív többértelműséget” tehát a kényszer szülte ugyan, az azonban nyilván nem véletlen, hogy megvalósítására éppen ez a — felkészült, sokirányú ismeretekkel rendelkező, s egyúttal a hatalommal élesen szembeforduló — nemzedék vált a talán legalkalmasabbá; hiszen — ahogy Ágoston Vilmos fogalmaz — „ahhoz, hogy mi a saját véleményünket kimondjuk arról a sajátos helyzetről, amelyben élünk, nekünk meg kellett kerülnünk a direkt konfrontáció lehetőségét, hogy egyáltalán megjelenjen (...) A lényege a diktatúrából született, hogy kifogjunk ezen a diktatúrán, hogy mégiscsak a szellemünket megőrizzük, és kifejthessük a gondolatainkat, a szembenállásunkat...”

A talán egyik legjellemzőbb ilyen szöveg Kőrössi P. József A cirkuszigazgató nem jár cirkuszba című, a Kimaradt Szóban megjelent írása, melyben az Úr — Jónás (áttétel az Úr és az emberek között) — Jónás „hasonmásai” s egy-szersmind tanítványai: a cirkuszIGAZGATÓ-szónok, valamint a szónok-cirkuszIGAZGATÓ (csak közbevetőleg: érdemes eljárni a gondolattal, hogy már az írásmód is hányféle értelmezést, asszociációt tesz lehetővé; ugyan vajon ki lehet a „szónok-cirkusz” „igazgatója” az akkori Romániában?) — és az emberek „négyzetében” a szerző a manipuláció, a ferdítés, a (társadalmi méretű) hazugságok természetrajzát térképezi fel; a hazug próféta — hiába lepleződik le! — félig az úrrá válik, azaz az elnyomó eszközévé, akinek szüksége van rá, hogy az ő arcán keresztül az embereket is a maga képére formálja: „...ilyen annak az arca, aki nem ismer benneteket, mert sosem járt köztetek, de az Úr számára mindig a legjobb híreket hozza rólatok... féljete, mert közel áll az az Úrhoz, aki ilyennek szeretné látni a ti arcotokat is...” — szól Kőrössi „biblikus” szövege, melyet aztán — a ceaușescuk és a hajdúgyőzők országában — ki-ki úgy értelmezhetett magának, ahogy csak akart és tudott.

Márpedig azokban az években az — elsősorban is a fiatal — olvasók igencsak „tudták” olvasni ezeket a szövegeket; Palotás Dezső így emlékszik vissza erre: „volt ott egy közeg, ami mindent felerősített (...) Egy olyan irodalomban, ahol

¹⁵ Cs. Gyimesi Éva: Találkozás az egyszerűvel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 43. old.

nem szabad leírni például a macska szót — volt ilyen, és havonta jött ilyesmi —, amikor az is rezonanciát kelt, hogy valamiképpen kiravaszzkodod, hogy mégis belopod a macskát a szövegbe, ott kialakul egy félrehallás, egy másként hallás;” Ez a — szinte már abszurdan tragikus — közeg (valószínűleg egyébként éppen abszurdításával) aztán egyfajta „játékra” is inspirálta a szerzőket: „az ember abban lelte kedvét — meséli tovább Palotás — hogy sikerült ezt úgy megírni, hogy a cenzor ne vegye észre; vagy ha észreveszi is, ne tudjon belekötni. Tehát úgy megírni a dolgokat, hogy ha esetleg valaki azt mondja, hogy de hát hiszen ez erről meg erről szól, akkor te meghökkenve nézhess rá, hogy ez neki hogy is juthatott eszébe. Szóval ilyen apró számalmas figurázások, amiket tehetünk, de mégiscsak tehetünk.” S ezek a „tettek” — akkor és ott — nem is voltak kevesek; az olvasók ugyanis nagyon pontosan megértették a „rejtjelezett” üzeneteket, hiszen ezek a művek — jórészt épp a fiatal alkotók munkásságának eredményeképpen — már olyan közönséggel találkoztak, amely — megintcsak Palotás szavaival élve — „szintén »deformálódott« ilyen szempontból; »fülhallása lett nékije« „.

S hogy ez a „rejtjelezés”, illetve a „fülhallás” hogyan is működött konkrétan, arra vonatkozóan még egyszer adjuk vissza a szót Palotásnak, aki egy példával illusztrálva így mesél erről: „az egyik saját limerickemet fogom felhozni, aminek akkor, ott értelme, célja volt, és még visszhangot is kelthetett. Volt ugyebár a Ceaușescu-éra, amikor is folyton azt mondták, hogy többet termeljeteK, olcsóbban termeljeteK, gyorsabban termeljeteK; ez állandóan benne volt a köztudatban, folyton ezt harsogták. Namármost, hogyha egy sorozatban, ahol mesék transzplantációjáról van szó, én azt mondom, hogy »enni kéne, nőni kéne, hízni kéne évről évre, többet, jobban, szaporábban, csudapogácsa világban, éljen a vasorrú néne«, ez abban az érában egy bomba (...) Végülis, ha az ember írt, azt csak akkor érezhette fontosnak, ha elmondta, hogy ez a világ, amiben élünk, talán mégsem olyan szép és jó, mint ahogy ezt nap mint nap halljuk. Egyfajta etikai tartás megőrzése egy nemzetiségben, vagy egy nyelvben... gondolom, végülis ez a funkciója, a közösségi célja bármiféle irodalomnak.”

Ezen a ponton érdemes lehet megállni egy pillanatra, s visszautalni a korábban már tárgyalt irodalomeszmények közti „szembenállásra”: Palotás szavai ugyanis egyúttal azt is bizonyítják, hogy mennyire nem igazak azok az e szembeállítás során megfogalmazott vádak, melyek szerint a fiatal generáció tagjai a „közösség-központú” szemléletet megtagadva, s azt „szabadság-központúra” cserélve mintegy „feladták” volna az erdélyi magyarság sorsával való törődést. Sőt — ahogy azt Endrődi Szabó Ernő megállapítja —, éppen e generáció munkásságában jön létre az „az írói-költői alapállás, amely — a betterizmus érezhető, kitapintható hatására — nyíltan szakított a könnyen artikulálható tömegkultúrával, és céljával az adott társadalom teljes szemiotikai rendszerének kritikai ártértékelését tűzte ki. E cél vagy feladat legfontosabb vonásai: az ideológiai torzulások kiküszöbölése, valamint a lehetséges és

érvényre juttatható egyén-, humán-, magatartás- és cselekvésemélet — összefoglaló néven »megmaradáselmélet« — alapkérdéseinek az irodalom, a költészet eszközeivel való vizsgálata.”¹⁶ Ha pedig ezt az állítást elfogadjuk (márpedig, nyilván elfogadhatjuk), akkor ezzel egyidejűleg az is azonnal belátható lesz, hogy ahogy a fenti — egyik oldalról elhangzó — vád, úgy másfelől nyilván az — a néha a másik oldalról felhangzó állítás — sem igaz, miszerint az elsősorban a közösség érdekeit szem előtt tartó vélekedések nem tartalmaznának esetenként az egyén szabadságáért síkraszálló nézeteket is.

Visszatérve eredeti gondolatmenetünkhöz: mint az előző példából is láthattuk, a — sokszor valóban rejteni való — mögöttes tartalmat a denotatív megjelenés szintjén nemegyszer éppen a játékoság, az irónia takarja el; ez a vonás ugyancsak erősen jellemző e kör alkotóira. Ráadásul ez a nemzedék nemcsak a formával és a nyelvvel játszik, de játszik néha magával az alkotás folyamatával is; gondoljunk csak például Darkó István és Szócs Géza, illetve Darkó és Egyed Péter közösen írott szövegeire, Szócs és Palotás egymással „versengő” „feleség-verseire”, a közös „vándormotívumokra”, mint amilyen például a csaknem valamennyiük írásaiban felbukkanó — a kolozsvári sétatér taván egykor valóban ott úszkáló — hattyú, az egymástól gyakran átvett „idézetekre”, vagy a néha akár egymás „helyett” megírt versekre, mint amilyen például Balla Zsófia Szócs Géza verse című műve. (Talán részben ezeknek a „játékoknak” mai folytatásai — a még fiatalabbak között — a Tompa Gábor és Visky András által ugyancsak közösen írott Romániai magyar négykezesek.) Persze tudjuk, a (költői) játék sem előzmény nélküli az erdélyi magyar lírában; Szilágyi Domokos helyenként tragikusan groteszk hangja például biztosan jelentős mértékben hatott a Forrás harmadik generációjának nem egy tagjára (is). Ez a nemzedék azonban különösen ironikus nemcsak a világgal, de saját magával szemben is: ezek az alkotók mintha mindig, egy kissé kívül — és felül — állnának saját (sokszor bizony nem irigylésreméltó) sorsukon.

S erre ennek a nemzedéknek valóban nagyon nagy (talán még soha előtte irodalmi nemzedéknek ekkora!) szüksége volt — a (szó gyakran biológiai értelmében vett) túléléshez.

¹⁶ Endrődi Szabó Ernő: Alapművelet. Fiatal költők antológiája. Kritika, 1985/12. 37. old.

A FORRÁS HARMADIK GENERÁCIÓJÁNAK ELTŰNÉSE... ÉS HATÁSA

A Forrás harmadik generációja — illetve az a szellemi kör, melyet az előzőekben megpróbáltunk jellemezni — az erdélyi magyar irodalomnak éppen az a nemzedéke, mely — és ha nagy szavakat akarnánk használni, akár azt is mondhatnánk, hogy ennek a társaságnak ez lett a tragédiája — a romániai történelem legnehezebb, legsötétebb évtizedében jutott el oda, hogy miután elindult a pályáján (azaz sorra megjelentette Forrás-köteteit), bebizonyíthassa tehetségét (nagy részük be is bizonyította!), újabb és újabb köteteivel jelentős, az őt megillető helyet vívhasson ki magának az erdélyi, vagy akár az egységes magyar irodalomban; hogy eljusson arra a pontra, amikor kiadókba, szerkesztőségekbe bekerülve, folyamatos publikációs lehetőséget kapva, egy egészséges és pezsgő irodalmi élet vérkeringésébe bekapcsolódva valóban „irodalom-alakító” pozícióba emelkedjen. Ennek a nemzedéknek azonban — egy-két szerencsés tagját leszámítva — ez éppen ebben az évtizedben, a romániai politikai élet „bekeményedésének” idején nem adatott, nem adathatott meg; ahogy Balla Zsófia fogalmaz : „a mi esetünkben az az ellenkezés, amely minden újnak a jelentkezésével együttjár, egybeesett egy éles, merev, kizáró elutasítással a hivatalosságok részéről. A mi nemzedékünk az, amely soha nem jutott pozícióba.”

Talán nem érdektelen felidézünk ezen a helyen, hogy a nyolcvanas évek végén, alig egy-másfél évtizeddel a harmadik Forrás-generáció feltűnése, első köteteik megjelenése után hol is tartott az ebbe a szellemi körbe tartozó egyes alkotók pályája.

Szőcs Géza néhány éves svájci emigrációja után éppen Magyarországra települ, s lesz a Szabad Európa rádió budapesti stúdiójának vezetője; Romániából történt távozása óta főleg politikai tevékenységet folytat, s bár korábbi munkáinak (részben gyűjteményes) kiadásai megjelennek ugyan, újabb írásaival elég ritkán jelentkezik a magyarországi sajtóban.

Egyed Péter (miután filozófia-szakos végzettségével több évig egy temesvári ipariskolában tanárkodott) — üdítő kivételként a nemzedék tagjai közül — valódi irodalmi „pozícióba” került: a Kriterion Könyvkiadó szerkesztője, s mint ilyen, többek között épp a Forrás-sorozat (egyre csökkenő számú köteteinek) gondozója. Közben időnként ő maga is publikációs lehetőséghez jut: két prózakötete jelenik meg, s romániai folyóiratokban néhány verse, tanulmánya.

Magyarországon — éppúgy, mint a többi Romániában élő fiatal (és a legtöbb idősebb) alkotónak — gyakorlatilag nem jelennek meg művei. Közben — ugyan-csak éppúgy, mint társai jórészt — rendszeresen zaklatják, fenyegetik, lehallgatják a telefonjait.

Adonyi Nagy Mária Bukarestben a Hét munkatársa, ám második kötetének megjelenése (1982) óta egyáltalán nem publikál.

Kőrössi P. József Magyarországon él, aktív szerepet vállal az irodalmi életben, publikál a hazai lapokban, kötete is megjelenik.

Mózes Attila — évek óta — az Utunk prózarovatát szerkeszti Kolozsvárott, néha egy-egy kötete napvilágot lát.

Cselényi Béla Magyarországon él, alig publikál, Romániában kiadott utolsó kötete óta (1983) nem adott ki újabb versválogatást.

Palotás Dezső munka nélkül tengődik Kolozsvárott, 1985-ben megjelent negyedik kötete óta gyakorlatilag nem publikál.

Boér Géza Kézdivásárhelyen tanárkodik egészen 1989 januárjában bekövetkezett haláláig; második kötete már posztumuszként lát napvilágot.

Bréda Ferenc Párizsban él, s mióta elhagyta szülőföldjét, szakított az irodalommal.

Darkó István 1982 ősze óta halott.

Sütő István élete a perifériára szorultán zajlik, egészen 1987 elején (máig tisztázatlan körülmények között történt) haláláig; harmadik kötete már a halála után jelenik meg.

S a „szigorúan vett” harmadik generációsok után nézzük tovább a szellemi körhöz sorolt többi „nemzedéktársat” (ismét hangsúlyozva, hogy a nyolcvanas évtized végi — pontosan fogalmazva: az 1989 decembere előtti — sorshelyzetekről beszélünk).

Az ötkötetes Balla Zsófia — egy 1985-ös gyermekverskötetet leszámítva — a generáció „eltűnésének” ideje, azaz 1983 óta nem jelentkezett új kiadvánnyal; nagyritkán az irodalmi sajtóban közöl egy-egy verset. Mint ahogy erről már ejtettünk szót, Kolozsvárott nem kaphat munkát, ezért a bukaresti Előre Kolozs megyei tudósítójaként ír gyári riportokat, aratási beszámolókat. Telefonját, lakását lehallgatják, útlevelet tíz éve nem kap.

Bogdán László — Mózes Attilával együtt; mintha a prózáírók egy fokkal jobb helyzetben lennének — gyakorlatilag folyamatosan jelentetheti meg regényeit, elbeszélésköteteit (bár ez utóbbiakat mindig csak „megcsonkítva”); az évtized végén — a legkülönbözőbb kétkezi és értelmiségi munkák után — a bukaresti Hét tudósítójaként dolgozik.

Markó Béla — Egyed Péter és Mózes Attila mellett — a harmadik, aki bekerült az irodalom intézményrendszerébe: a marosvásárhelyi Igaz Szó versszerkesztője. 1983 után négy kötete is napvilágot lát, s a sajtóban is viszonylag rendszeresen szerepel verseivel, kritikáival.

Ágoston Vilmos Magyarországon él, korábbi munkásságához képest meglehetősen keveset publikál, ám egy regénye azért megjelenik.

Ha a fent vázolt tényeket rövid statisztikában próbáljuk összegezni — azt hisszük, „nyugodtan” mondhatjuk — tragikus képet kapunk: a tizenöt szerző közül hárman halottak, ketten egyáltalán nem, a többiek alig publikálnak, öten már nem Erdélyben (Romániában) élnek; a Szócs Géza indulásától, 1976-tól az 1983-ig terjedő nyolc év alatt kiadott negyvenhárom (!) kötetüket 1983 és 1989 decembere között — tehát hat év alatt — mindössze huszonnégy követte, ám az utóbbiak közül nyolc már „külföldön” (jórészt Magyarországon) látott napvilágot, kettő posztumusz kötet, kettő pedig korábbi írások gyűjteményes kiadása. Úgy véljük, az állapotokat tökéletesen tükrözték Kántor Lajos — Egyed Péterhez intézett — szinte sikoltó kérdései: „Hová lett az esszéíró nemzedék? Hová lett az Echinax-nemzedék? Mit csinál a szétszóródott, szétfejlődött csapat?”¹⁷

És akkor jött 1989 decembere.

Hogy akkor és azóta mi minden történt — és mi minden nem! — a romániai politikában és az erdélyi magyar irodalmi életben, nem e dolgozat feladata számbavenni és elemezni; egy tény: sok minden történt, sok minden változott. Ennek fényében fussuk még egyszer át az előbbi listánkat: vajon ez a nagy változás mit hozott a — korábban az irodalomból már „elveszettnek” nyilvánított — harmadik Forrás-nemzedék alkotóinak sorsában, pályáján.

Szócs Géza hazatért Erdélybe, az első demokratikus romániai választások nyomán szenátor lett, a megalakuló RMDSZ-nek előbb főtitkára, majd elnökhelyettese; s mivel életét a politika, újabban pedig a kulturális szervezőmunka gyakorlatilag teljesen kitölti, az irodalomra alig marad ideje: ugyanolyan keveset vagy talán még kevesebbet publikál, mint 1989 előtt.

Egyed Pétert 1990 elején valósággal „elárasztották” a végzettségének megfelelő munkákkal: miközben megmaradt a Kriterion szerkesztőjének is, aközben egyszerre tanított a Babeş-Bolyai Egyetem filozófia tanszékén, a kolozsvári Képzőművészeti és a marosvásárhelyi Színművészeti Főiskolán. (Ez a szükségszerű tény egyúttal azt a szomorú helyzetet is jelzi, hogy mennyire nem maradtak jól felkészült fiatal filozófusok, esztéták Erdélyben!) Egyed másfél évig bírta ezt a hatalmas terhet; ma már csak a kolozsvári egyetemen oktat, s szerkesztői állását is átadta a fiatalabb korosztály képviselőinek. Hatalmas leterheltsége miatt „fénykorához” képest keveset publikál.

Adonyi Nagy Mária — pillanatnyilag úgy tűnik: végleg — szakított a szépirodalommal: időnként harcos publicisztikát ír, de verset egyáltalán nem közöl.

Mózes Attila az Utunk jogutódjának, a Helikonnak maradt a szerkesztője; három újabb kötete is megjelent a fordulat óta (az egyik Magyarországon).

Palotás Dezső 1990 legelején Magyarországra települt át; szépirodalmat azóta gyakorlatilag egyáltalán nem publikál.

¹⁷ Kántor Lajos: „Agresszív” kérdések Egyed Péter emlékirata elé. Jelenkor, 1988/11. 1058. old.

Bréda Ferenc Párizsból visszatért Kolozsvárra: egy darabig az újonnan alakult Jelenlét című lap szerkesztője volt, majd annak megszűnése óta tanít, s rövid ideig a Kriterion Könyvkiadónak is munkatársa volt; néhány esszéjét közölte hazatelepülése óta.

Balla Zsófia előbb egy kolozsvári havilap szerkesztőségében, majd a bukaresti Hét kolozsvári munkatársaként kapott állást; megjelent korábban betiltott verseskötete (s előbb megkapta rá az első romániai Országos Könyvszalón Költészeti Díját, majd a Romániai Írószövetség 1991. évi Nemzetiségi Irodalmi díját is), Magyarországon pedig egy válogatott kiadása; talán ő ma az egyik legtöbbet szereplő erdélyi költő a magyarországi irodalmi sajtóban.

Bogdán László is kiadhatta Promenád című munkájának második kötetét, A késdobáló című regényét, s novelláival, kritikáival, tanulmányaival is gyakran szerepel az erdélyi és a hazai lapokban.

Markó Béla — Szóccsel együtt — előbb szenátor lett a romániai parlamentben, s ő lett az Igaz Szó utódának, a Látónak a főszerkesztője, majd őt választották meg az RMDSZ új elnökének; ennyi hivatalos elfoglaltság mellett alig jut ideje az irodalomra, bár azért publikál, s két újabb kötetet és egy válogatott kiadást is megjelent (utóbbi Magyarországon).

A Magyarországon élő nemzedéktársak közül egyedül Cselényi Béla adott ki egy újabb kötetet, s ő, valamint Körössi szerepel időnként verseivel az irodalmi életben.

Ha a fenti tények alapján megpróbálunk mérleget vonni az elmúlt három évről, azaz a romániai fordulat óta eltelt időszakról a Forrás harmadik generációjában, annak szellemi körébe tartozó alkotók életében, pályáján hozott eredményeiről, úgy véljük, meglehetősen ambivalens képet kapunk: egyfelől ugyanis igaz, hogy a nemzedék, az egykor volt „csapat” egyes — talán legjelentősebb — tagjai elfoglalhattak (ki politikusként, ki irodalomszervezőként, ki egyetemi tanárként s ki akár szerzőként is) bizonyos, őket megillető helyeket az erdélyi — vagy akár az összmagyar — szellemi életben; ám másfelől a tények azt is tisztán és világosan megmutatják, hogy az utóbbi egy-másfél évtized bizony nem múlt, nem múlhatott el nyomtalanul ennek a generációnak az életében (sem), s talán már túl későn jött számukra a „fordulat”; ez a — dolgozatunk során körvonalazott — közösség, szellemi kör, baráti társaság, azaz más — irodalomtörténeti — szempontok szerint a Forrás harmadik nemzedéke, mint nemzedék, mint egységes generáció többé nem létezik. Egyes — nyilván legtehetségesebb — tagjainak persze biztos jut még majd szerep a romániai politikában, az erdélyi magyar szellemi élet szervezésében, s vélhetően az egységes magyar irodalomban is, de ez már csak egyes alkotók pályája lesz majd, nem pedig egy csoporté. Egy csoporté, mely pedig hatalmas szellemi felkészültséggel, magasra tett „igényszint-mércével”, s nem kevés tehetséggel robbant be egykoron az erdélyi magyar irodalmi életbe, s kivételesen tiszta

szellemi és etikai tartással próbált meg létezni, dolgozni, alkotni benne a legnehezebb időkben; s ez most már örök érdemük marad.

Mint ahogy az is, hogy munkásságukkal mennyiben készítették elő a terepet az utánukjövőknek, a negyedik Forrás-generáció fiatal tehetségeinek (idézzük itt közülük csak Kovács András Ferenc, Visky András, Gagy József, Géczi A. János, Egyed Emese, Láng Zsolt, Zudor János, Jakabffy Tamás, Kisgyörgy Réka, Medgyesi Emese, B. Kiss Botond, Vitus K. György nevét), akik egyfelől jórészt éppen a harmadik generáció művein, szellemi értékein nőttek fel — s tették ennek nyomán magukra nézve is kötelezőnek elődeik magasra tett mércéjét —, s akik másfelől maguk is részben a harmadik generáció munkásságának folytatói.

De csak részben: ahogy ugyanis különbség van a második és a harmadik Forrás-nemzedék irodalomestménye, illetve jellemző stílusjegyei között, úgy különbség van természetesen a harmadik és a negyedik generáció szellemiségében is (még ha ez a különbség nem is annyira éles, mint a hetvenes évek második felében történt váltás esetében). Ennek a különbségnek a fő oka pedig megintcsak az egyes generációk indulásakor fennálló társadalmi helyzet különbözőségéből adódik: a nyolcvanas évek első felétől jelentkező negyedik generáció tagjai ugyanis Romániának éppen a már említett „legsötétebb” időszakában jutottak megszólalási lehetőséghez, így nem csodálhatjuk, hogy — amint Endrődi Szabó Ernő írja — „amíg az »elődöknél« (értsd: a harmadik Forrás-nemzedék tagjainál — M. G.) kitapinthatunk egyfajta s egyetlen »közös« poétika nevében-jegyében föllépő sodró lendületet — ami, meglehet, illúziókon alapult —, körvonalazhattuk az »itt és most« (»akkor és ott«) élő személyiség maradéktalan kiteljesedésére irányuló, a létkereteket az állami szinten önállóan integrált kisebbségi élettér irányába tágító, illetve tágítani vágyó nagy közös programot, addig az »utódok« (értsd: a Forrás negyedik nemzedéke — M. G.) versei e lendület törekenységéről, egészen pontosan ennek — a csonkítatlan közösségi lét ideájának — teljes hiányáról tanúskodnak”, azaz más szavakkal: „míg az előző generációnál a lírai vizsgálódás az autonóm közösségi lét esélyeit vette célba, addig itt a leszálló ág esélyei — esélytelensége — szervezik a verseket”¹⁸.

S természetesen ez az „esélytelenség” másfajta artikulációt is teremt — illetve hoz létre — a művekben; nyilván nem véletlen, hogy — éppen a kilátástalanságból adódóan — ezeknek a legfiatalabb alkotóknak a munkásságában — megint csak Endrődöt idézve — „a partikularitás a nembeli elé tolakszik: a közösségi tudat központi (versszervező) szerepét az individuum veszi át”¹⁹. S az individuum megnövekedett szerepe — azaz egyfajta elmagányosodás, befeléfordulás — hozza talán mindenekelőtt magával azt a változást is az új lírában, mely

¹⁸ Endrődi Szabó Ernő: Az elmúlás tragikus szépsége, id; h.

¹⁹ Endrődi Szabó Ernő: Alapművelet, id. h.

leglátványosabban a klasszikus formákhoz való vonzódásban jut kifejezésre a legfiatalabb nemzedék tagjainak munkásságában (gondoljunk mindenképp Kovács András Ferenc balladáira és tercináira, vagy a szonettforma sokaknál oly gyakori megjelenésére). S hogy ez a „klasszicizálódás” mennyire valóban kortünetként volt felfogható a nyolcvanas évek második felében, arra mi sem jobb példa, mint hogy a legfiatalabbak mellett a megelőző generáció nem egy tagja — mindenképp és leglátványosabban Markó Béla — is egyre gyakrabban fordult ezekhez a versformákhoz. Ez a tény viszont máris újabb „kapcsolódási pontokat” rajzol ki a „Forrás-térképen”, hiszen így előállt az a helyzet, amelyet maga Markó így definiált: „most például — ami a programokat, vagy a világlátás azonosságát illeti — hozzám legközelebb állóknak a nálam jóval fiatalabbakat érzem. Egy adott idő után én elkezdtem főleg szonetteket írni, meg klasszikus formában írni és gondolkodni — mert ez azért valahol egy irodalmi gondolkodásmód, gondolkodási forma is —, és emiatt a fiatalok, tehát Kovács András Ferenc, meg Egyed Emese, meg Visky András és Tompa Gábor kerültek hozzám közel az utóbbi években.”

Markó szavai pedig egyúttal ismét azt is bizonyítják, hogy mennyire nem érdemes mereven ragaszkodni az egyes „nemzedékek” között — amúgy is mesterségesen — meghúzott határokhoz; mennyivel célravezetőbb lehet ehelyett egy generációkon „átívelő”, azokat összefogó egységes erdélyi magyar irodalomról beszélni.

Egy olyan egységes magyar irodalomról, melyről persze nem árt, ha tudjuk, milyen szerepet játszottak benne azok az alkotók, akiket azért mégiscsak harmadik Forrás-generációként tartunk számon; akként a generációként, melyet a fentiekben igyekeztünk meghatározni, behatárolni, megtalálni azokat a csak (vagy jórészt csak) rá jellemző gondolati- és stílusjegyeket, amelyek alapján valóban azt mondhatjuk ezekről az alkotókról: ők (voltak) a harmadik Forrás-nemzedék.